

Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941. године

Дубравка М. Прерадовић*

Лион, Француска

UDC 72/75(=163.41)“653”
001.891.3(497.11)“1907/1941”
002.63(497.11 Beograd)
DOI 10.2298/ZOG1640001P
Оригиналан научни рад

У тексту се реконструишу истраживања и снимања првенствено српских средњовековних споменика на територији Србије, Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе, Херцеговине, Далмације и Свете Горе која су од 1907. до избијања Друге светске ратне извели стручњаци Народног музеја у Београду и други истраживачи под његовим окриљем. Показани су значај тих истраживања за развој студија средњовековне уметности у Србији и важност њихове колекције снимака за савремена истраживања. Анализа архивских докумената омогућила је увид у околности под којима су истраживања обављана, као и у улогу Народног музеја у заштити споменика на терену.

Кључне речи: српска средњовековна уметност, Народни музеј у Београду, Владимир Р. Петковић, теренска истраживања, колекција снимака на стакленим плочама, егзициј Српски споменици

The text reconstructs research and photographing of primarily Serbian medieval monuments on the territory of Serbia, Kosovo and Metohija, Macedonia, Montenegro, Herzegovina, Dalmatia and Mount Athos undertaken from 1907 to 1940 by experts employed at the National Museum in Belgrade or other researchers under its patronage. The paper aims to highlight the significance of these research activities for the development of the study of medieval art in Serbia, as well as the importance of this collection of photographs for present-day research. Analysis of archival documents has provided insights into the circumstances in which this research was carried out, as well as into the role of the National Museum in the preservation of monuments in the field.

Key words: Serbian medieval art, National Museum in Belgrade, Vladimir R. Petković, field research, collection of photographs on glass plates, publication series Serbian Monuments

Долазак Михаила Валтровића (1839–1915) на место чувара Народног музеја (сл. 1) априла 1881. године означио је нову фазу у развоју те институције,¹ која се

Сл. 1. Михаил Валтровић
(фото: Народни музеј у Београду)

Fig. 1. Mihailo Valtrović
(photo: National Museum in Belgrade)

* dubravka.preradovic@gmail.com

¹ О Валтровићу као директору Народног музеја в. М. Грбић, М. Валтровић, први српски археолог и музеолог, ЛМС 355 (1941) 97–102; М. Величковић, Народни музеј за време Михаила Валтровића 1881–1906, ЗНМ 8 (Београд 1975) 611–647; М. Коларић, Народни музеј у Београду 1844–1944, крајак историјат, Београд 1991, 6–10; В. Поповић, Н. Јевремовић, Народни музеј у Београду: 1844–1994, каталог изложбе, Београд 1994, 12–16; А. Вујновић, Музејска делатност Михаила Валтровића, in: Валтровић и Милутиновић: тумачења, ed. Т. Дамљановић, Београд 2008, 91–107; idem, Предисторија Историјског музеја Србије. Историјска музејска делатност у Србији

од свог оснивања 1844. године услед нерешених питања смештаја и финансирања, недоступна јавности, налазила „у тескоби [...] у стадију постајања и прибирања“² Валтровићевом постављењу непосредно је претходило доношење Закона о Народној библиотеци и музеју

од 1840. до 1963, in: 50 година Историјског музеја Србије: 1963–2013, ed. С. Бојковић, Београд 2013, 18–23.

² С. Новаковић, Српски историјско-етнографски музеј, предлој и нацрт, Гласник СУД 34 (1872) 341.

(објављен 19. марта 1881. године), чијим је другим чланом одређено да „непосредна управа и руковање библиотеком и музејом народним припада над библиотеком Библиотекару а над музејом Професору археологије у Великој школи, који је у исти мах и чувар народног музеја“.³ Тај закон је означио почетак самосталног функционисања Народног музеја и Народне библиотеке, чиме је Валтровић, за разлику од својих претходника, био поштеђен обавезе и одговорности старања о два институцијама. С друге стране, Валтровић је, будући да је наведеним законом једновременно постављен за првог професора археологије у Великој школи, био спречен да се уређењу Народног музеја посвети у обиму у којем је желео, с обзиром на то да „врши дужност у музеју као споредну, уз главну своју дужност на Катедри за археологију“.⁴ Но, те су се две улоге неретко преклапале и међусобно допуњавале, те се Михаило Валтровић у наредном периоду бавио успостављањем институционалног оквира археологије у Србији,⁵ као и постављањем музеја на солидне професионалне основе, затим дефинисањем основних музејских функција – сакупљачке, истраживачке, излагачке и едукативне – те инсистирањем на школованом стручном кадру. Био је један од иницијатора оснивања Српског археолошког друштва 1883. године⁶ и први уредник његовог стручног гласила, првог те врсте у Србији – часописа *Сти-*

ринар. Ванредан познавалац стања споменика на терену, Валтровић се залагао за утемељење правних оквира функционисања службе заштите, зарад чега је 1882. године поднео министру просвете пројекат Закона о историјским и уметничким споменицима Србије,⁷ којим је било предвиђено да Народни музеј преузме одговорност за старање о тим споменицима. Такође, године 1899. поднео је министру просвете и црквених послова, поред пројекта Закона о старинама,⁸ и пројекат Закона о уређењу Народног музеја,⁹ али ни том приликом није дан од наведених закона није усвојен.

Током готово две и по деценије, од 1881. до краја 1905. године, када се Валтровић повукао с места чувара Народног музеја, решено је питање смештаја музеја,¹⁰ установљена је унутрашња организација поделом на одељења,¹¹ значајно је обогачен музејски фонд, а музеј је отворен за публику.¹² Осим тога, започета су значајна археолошка истраживања,¹³ основана је Библиотека

⁷ АНМ, бр. 50/1882. Тај документ доступан је на: <http://www.narodnimuzej.rs/za-strucnjake/istrazivacki-resursi/digitalizovana-arhivska-i-dokumentarna-gradja/projekt-zakona-o-istorijskim-i-umetnickim-starinama-u-srbiji-m-valtrovic-1882/> (приступљено 28. 5. 2014).

⁸ Пројекат Закона о старинама у Краљевини Србији изложили су Михаило Валтровић и Милан Ђ. Милићевић, cf. Годишњак СКА 3 (1890) 44–55.

⁹ Законом о уређењу Народног музеја било је предвиђено да та институција добије самосталну управу – главног управника и четири помоћника која би управљала засебним одељењима. Cf. М. Валтровић, *Народни музеј у години 1899*, Годишњак СКА 13 (1900) 236–237.

¹⁰ Од 1863. године музеј се налазио у четири просторије Велике школе у Капетан Мишином здању. Од ступања на дужност Валтровић се борио за решавање питања смештаја музеја и предлагао да се за потребе музеја подигне зграда на месту данашње Академије наука. Једну деценију по његовом доласку на место директора, 1891. године, музеју је додељена кућа Мише Анастасијевића на Краљевом тргу, а наредне године и кућа браће Величковић која се уз њу налазила. Њих је музеј након адаптација примио крајем 1892. На том месту музеј је остао до краја Великог рата. Године 1898. Народни музеј је добио на коришћење зграду која се налазила у Улици кнеза Милоша и коју је Стевца Михаиловић тестаментом завештао држави. У њу је смештено Етнографско одељење Народног музеја, од 1906. Етнографски музеј. Cf. М. Валтровић, *Извештај о раду у Народног музеју године 1898*, Годишњак СКА 12 (1899) 175; Величковић, *Народни музеј за време Михаила Валтровића*, 623–624, 633–634; Коларић, *Народни музеј*, 7–9; Поповић, Јевремовић, *Народни музеј*, 13–14.

¹¹ Према предлогу Закона о уређењу Народног музеја који је саставио Валтровић, музеј је подељен на четири одељења: 1. Одељење за старине преисторијске и класичне; 2. Старине средњовековне са српским; 3. Одељење етнографско; 4. Одељење за уметничке сликарске и скулпторске радове. Cf. М. Валтровић, *Народни музеј*, Годишњак СКА 15 (1901) 247–248.

¹² Прва музејска јавна изложба отворена је 1882. године, када су изложене две скулптуре Петра Убавкића. Уследиле су изложбе Катарине Ивановић, Ђорђа Јовановића, Уроша Предића и Ђорђа Крстића. Међутим, првобитно због недостатка простора, а потом зато што није постојао персонал који би се старао о безбедности изложених предмета, Народни музеј је врата јавности отворио тек 1904. године, у оквиру прославе стогодишњице Првог српског устанка. Публика је тада могла да види Археолошко одељење с лапидаријумом, Средњовековно одељење, Галерију слика и Вуков музеј у зградама на Краљевом тргу и Етнографски одељак у згради у Улици кнеза Милоша. Cf. М. Валтровић, *Народни музеј*, Годишњак СКА 18 (1905) 221–225; Величковић, *Народни музеј за време Михаила Валтровића*, 639–644; Коларић, *Народни музеј*, 7–9; Поповић, Јевремовић, *Народни музеј*, 12–13, 15.

¹³ Б. Ђорђевић, В. Радић, Т. Цвјетићанин, *Археолошка делатност Народног музеја*, ЗНМ 18/1 (Београд 2005) 13–15.

³ *Зборник Закона и уредаба у Књажевству Србији изданих*, 36, од 18. августа до 26. јуна 1881, Београд 1881, 282. Аутор наведеног закона био је Стојан Новаковић, који се од 1869. године, када је постављен за библиотекара Народне библиотеке и чувара Народног музеја, залагао за осамостаљивање тих двеју институција. Он је још 1872. године истакао: „Преко би потребно било, да музеј добије особита специјална човека за се. Тиме би се и једно и друго заведење јако добило, а само тако се може у напред покренути живље развиће оба завода“ (Новаковић, *Српски историјско-етнографски музеј*, 341, п. 2). О наведеном закону детаљније в. Д. Бараћ, *Јубилеј права о библиотекарству у Србији*, Гласник Народне библиотеке Србије 1 (2001) 7–16.

⁴ Архив Народног музеја у Београду (= АНМ), бр. 105 од 23. августа 1899. Валтровић је, међутим, и раније скренуо пажњу на то да је потребно одвојити те две одговорне и захтевне функције. Он је у извештају о раду за 1895. годину напоменуо да ће с новом динамиком рада у Народног музеју бити потребно „да се дужност чувара Народног музеја одвоји од катедре за Археологију на Великој Школи, и да се преда засебном лицу које ће једино имати да се стара у Музеју, о пописивању, чувању и истраживању старина у земљи нашој“ [М. Валтровић, *Извештај о раду у Народног музеју године 1895*, Годишњак СКА 9 (1896) 89–90]. Године 1899. обратио се молбом надлежном министарству тражећи да се дужност чувара Народног музеја одвоји од Катедре за археологију Велике школе. Валтровићева молба, међутим, није наишла на одобравање и управници Народног музеја су све до 1935. године једновременно били и универзитетски професори. Cf. Величковић, *Народни музеј за време Михаила Валтровића*, 631, 635–636; Вујновић, *Музејска делатност Михаила Валтровића*, 103, п. 61.

⁵ Д. Срејовић, *Археологија на Великој школи Универзитета у Београду*, in: *Споменица српској археолошкој друштва 1883–1983*, ed. Н. Тасић, Београд 1983, 17–25; М. Милинковић, *Михаило Валтровић, први уредник Стирарина*, Старинар 34 (1984) 13–19; idem, *Ка историјској настави археологије на Филозофском факултету у Београду – поводом 150-те годишњице Филозофског факултета*, Гласник САД 5 (1989) 124–138; idem, *Михаило Валтровић и оснивање катедре за археологију*, Зборник Филозофског факултета: Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета, ed. М. Поповић, Београд 1990, 189–197.

⁶ М. Гарашанин, *Српско археолошко друштво од 1883. до 1983*, in: *Споменица српској археолошкој друштва*, 9–16; В. Богосављевић-Петровић, Д. Гачић, 1883. *Оснивање Српској археолошкој друштва*, каталог изложбе, Београд 2009.

Народног музеја,¹⁴ објављен је први музејски каталог¹⁵ и запослен први помоћник чувара Народног музеја – Милоје Васић (1869–1956).¹⁶ Током Валтровићеве управе, године 1886, Народни музеј предат је Српској краљевској академији, што је значило да су права и дужности дотадашњег Надзорног одбора за библиотеку и музеј пренети на Председништво Академије.¹⁷ Исте године коначно су раздвојени буџети музеја и библиотеке, „чиме је Музеју дата могућност да слободно ради но пређе у набављању предмета својих“.¹⁸

Уз многобројне обавезе које је имао на катедри и у музеју, Валтровић је до 1884. године наставио са истраживањима средњовековних споменика. Наиме, године 1871. залагањем Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића (1840–1900), а под окриљем Српског научног друштва, отпочела су у Србији истраживања средњовековних цркава и манастира на начин који је означио почетак научног приступа материји.¹⁹ Кампање двојице истраживача одвијале су се интензивно до 1884. године.²⁰ Резултат њиховог пионирског рада јесте драгоцен колекција која се састоји од првих стручно урађених основа и пресека цркава, као и од великог броја цртежа и крокија детаља архитектуре и скулптуре и акварела живописа.²¹ Упркос намери двојице истраживача, услед неповољних околности истраживања нису настављена у година-

ма непосредно након 1884. Када су се, током летњих месеци 1890. године, припремали за истраживање, Валтровић и Милутиновић су намеравали да опишу споменике, да израде њихове планове и пресеке на основу прецизно узетих мера, да направе калкове натписа и орнамената и гипсане отиске архитектонске пластике, а да спољашњи изглед грађевина и живопис сниме фотографски ради бржег обављања посла.²²

Валтровић је свакако и раније имао у виду фотографисање споменика на терену. Штавише, судећи према говору са отварања прве изложбе радова насталих на терену између 1871. и 1873. године, а у ком је, између осталог, рекао да „средства помоћу којих изасланици предмете српске уметности чине приступним осталом свету, дају графика, пластично снимање у гипсу и фотографија“;²³ могло би се закључити да су и тада рађене фотографије *in situ*. Чини се, међутим, да је ту реч била пре о намери да се споменици фотографишу будући да није познато ни да су у том периоду извођени калкови у гипсу, које Валтровић такође помиње у говору.

Занимљиво је то што је још 1863. године иницијативу за снимање српских старина и споменика покренуо фото-аматер Моисил Живоиновић, који је за тај свој подухват тражио помоћ од Министарства просвете и црквених дела молећи га да изда „једно отворено Објављеније на касателне власти, пошто је намерио поћи кроз сва окружија нашег Очествства да Србске старине и споменике сними, па да их после у виду Албума јавности преда“.²⁴ Октобра исте године саопштио је да је снимио око тридесет негатива и да је десет већ на путу копирао, те их подноси Министарству на увид. Министарство није имало средстава да му обезбеди помоћника који би му помагао и при ношењу и поправци опреме. Ови Живоиновићеви напори и покушаји завршени су тако што је Министарство одбило да му пружи новчану помоћ и обезбеди помоћника. Такође му је враћен материјал који је био предао на увид.²⁵ Нажалост, није позната судбина материјала насталог 1863. године. По свему судећи, циљ Моисила Живоиновића било је стицање материјалне добити, а његова иницијатива, иако значајна, није била у вези с научним истраживањем или израдом документације о споменицима. Стога је Валтровићева и Милутиновићева намера да споменике фотографишу током научне екскурзије коју су намеравали да спроведу 1890. године прва недвосмислено изражена иницијатива за фотографско снимање споменика на терену у научне сврхе.

Валтровић је о фотографском снимању у научне сврхе размишљао још 1885. године, када је боравио у Будимпешти зарад проучавања и цртања предмета из ризница фрушкогорских манастира изложених на Земалској изложби.²⁶ На тој изложби, поред предмета,

¹⁴ С. Миленковић, А. Круичан, *Историја библиотеке Народног музеја у Београду*, Београд 2011.

¹⁵ Први стручни музејски каталог, којим је обухваћен фонд Вукове заоставштине у целини, како његов изложени део тако и неизложени, јесте *Опис ствари из заоставштине Вука Стефановића Караџића*, објављен 1900. године. Наредне, 1901. године објављен је *Списак слика изложених у Галерији Народног музеја*.

¹⁶ У пројекту буџета за 1894. годину Валтровић је предвидео запошљавање два музејска помоћника и два нова послужитеља, али му Министарство није изашло у сусрет. Године 1895, на Валтровићево инсистирање, запослен је Милоје Васић, археолог и професор Друге београдске гимназије, на месту помоћника чувара музеја. Cf. Валтровић, *Извештај о раду у Народном музеју године 1895*, 70–71. Валтровић је Васића по ступању на дужност упutio на четворогодишње усавршавање у Берлин и Минхен. Осим Васића, Валтровић је имао намеру да запосли још једног помоћника, који би се бавио „старицама српским, историјским, уметничким, етнографским и другим на основу познавања старина словенских и византијских“. Cf. М. Валтровић, *Српској краљевској академији*, Годишњак СКА 10 (1898) 191–193.

¹⁷ Коларић, *Народни музеј*, 7; Поповић, Јевремовић, *Народни музеј*, 13.

¹⁸ Извештај министру просвете и црквених послова о раду музеја у 1886. и 1887. години од 20. марта 1888. године, АНМ, бр. 5/1888. Цитирано према: Величковић, *Народни музеј за време Михаила Валтровића*, 630.

¹⁹ С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутиин Милутиновић као истраживачи српских старина*, in: С. Богдановић, Љ. Мишковић-Прелевић, *Излози Српској ученој друштва. Исцртавања српске средњовековне уметности 1871–1884*, каталог изложбе, Београд 1978, 5–90; Љ. Мишковић-Прелевић, *Рад Драгутиина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији*, in: Богдановић, Мишковић-Прелевић, *Излози српској ученој друштва*, 93–101 (у наставку рада према новом издању: Валтровић и Милутиновић: *шумачења*, 134–208, 209–217).

²⁰ Извештаје с путовања двојица архитеката објављивала су у *Гласнику СУД*. Прикупљени на једном месту, ти извештаји објављени су у: Валтровић и Милутиновић: *документи II. Теренска праћа 1872–1907*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2007, 12–64.

²¹ Колекција, која се данас чува у Историјском музеју Србије (Фонд Валтровић–Милутиновић), објављена је у целисти у: Валтровић и Милутиновић: *документи I. Теренска праћа 1871–1884*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006.

²² Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутиин Милутиновић*, 184.

²³ *Говор којим је изасланик Српској ученој друштва за снимање уметничких старина по Србији, Михаило Валтровић отворио друштво изложби снимака архиепископских, скулптуралних и живописних*; 14. априла 1874, Гласник СУД 41 (1875) 344.

²⁴ Б. Дебељковић, *Прва изложба фотоматера у Београду 1901*, Београд 2001, електронско издање: http://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html (приступљено 20. 6. 2014); idem, *Стара српска фотографија*, Београд 2005, 149–150.

²⁵ Ibid.

²⁶ Пет бележница са забелешкама и цртежима начињеним 1885. године у Будимпешти чувају се у Народном музеју у Београду.

биле су презентоване и шездесет четири фотографске плоче са снимцима експоната. Извежбаног ока и руке, али пре свега бременит искуством, Валтровић је у вези са снимањем предмета истакао предности али и мане тог поступка, исте оне с којима се и данас сусрећемо. У тексту о будимпештанској изложби, говорећи о фотомеханичком снимању, забележио је: „Овим се поступком ради много брже и поузданије но што је то могуће цртачу кичицом, писаљком или пером.“ Он, међутим, наводи да и за цртача има доста посла приликом издавања научних радова са снимцима: „Поједине делове, натписе и под на предметима, што на фотографском снимку излази скраћено или се и не види, за то што је на противној страни предмета, моћи ће само цртачка рука да стави пред очи јасно и тачно“. Фотографски снимци репродуковани усавршеним штампарским средствима учиниће „да ће снимци моћи потпуно послужити уместо ориџинала, како научењаку тако и уметнику и занатлији“.²⁷

Нажалост, године 1890. није остварена намера да се споменици фотографишу, с обзиром на то да се нису били стекли услови за одлазак на терен.

Меру у којој је Валтровић познавао тадашње европске токове у библиотекарству и музеологији, а у вези с предностима што их је доносила фотографска документација о предметима, показује и следећи податак. Валтровић се као директор с великом пажњом посветио уређењу збирки и састављању стручног инвентара. Године 1891. покренуо је ради израде основне музејске документације, као и ради снимања споменика на терену, иницијативу за набавку фотографске опреме. Српској краљевској академији упутио је молбу у којој, између осталог, стоји: „Стога сам овим слободан предложити Српској Краљевској Академији као надзорној власти, да се за Народни Музеј набави фотографски апарат са целим потребним прибором за потпуно извођење снимака. [...] При набављању фотографског апарата гледаћу према изложеном на то, да се апарат може употребити како у самом музеју, тако и на путу, ако иначе не буде и с новчаног гледишта и с гледишта успеха у раду, корисније купити засебну справу за музеј а малу, путничку справу за снимање старина и околине њихове по нашој земљи.“²⁸ О значају фотографисања музејских предмета Валтровић пише и у извештају о раду за 1895. годину, где подвлачи да „такви снимци много олакшавају рад у самом Музеју, а и саобраћај са страним музејима, од којих се такви снимци могу добивати у замену“.²⁹

У другој половини XIX столећа, с поједностављивањем технологије израде фотографија, фотографисање и објављивање снимака уметничке и археолошке баштине постају све распрострањенији. Знаменити фотографски атеље браће Алинари, основан 1852. године у Фиренци, био је ангажован на снимању предмета у Ватиканским музејима и Лувру.³⁰ Недуго потом указала се потреба и за правном регулативом која би се односила

на фотографисање јавних колекција. Тако је у Француској министарском уредбом од 1. јуна 1877. законски уређено и дозвољено фотографисање и публиковање снимака предмета чуваних у државним колекцијама. Том уредбом, међутим, фотографија није препозната као инструмент изучавања баштине.³¹ Но, фотографија се неизбежно наметнула у научним истраживањима, те су у наредном периоду институције попут музеја и библиотека започеле са систематском израдом документације о својим колекцијама. Године 1879. Евгеније Трита, кустос Музеја историје природе у Тулузу, објавио је обимну студију о употреби фотографије у археологији и о фотографисању споменика, уметничких дела, намештаја, натписа и рукописа. Он је подвукао како, за разлику од описа, који ретко омогућује интегрално поимање споменика, „la photographie donne le moyen de parer à cet inconvénient, et elle peut le faire avec tant de perfection, que ses reproductions permettront le plus souvent l'étude absolument complète d'un sujet sans qu'il soit nécessaire de revoir plusieurs fois l'église, le bas-relief, l'inscription que l'objectif aura gravée sur la plaque sensible“.³² Очигледне су биле предности фотографије када је реч о рукописној баштини.³³ Пошто је 26. јануара 1904. године значајан део фонда Краљевске библиотеке у Торину страдао у пожару, у Француској је неколико дана доцније, 2. фебруара, група депутата предложила усвајање закона према којем би држава имала да одвоји 100.000 франака за снимање најзначајнијих рукописа чуваних у националним музејима управо стога што „la photographie nous permet de créer une réserve de reproductions qui rendrait moins fâcheuse pour nos savants la perte des plus importants manuscrits originaux recueillis dans nos principales bibliothèques“.³⁴ До почетка претходног столећа фотографија се, дакле, изборила за своје место у научним истраживањима и о њеном значају размишљали су и најзначајнији научници тог времена, специјалисти у својим областима. Карл Крумбахер (1865–1909), знаменити немачки византолог, објавио је 1906. године обимну студију под насловом *Фотифографија у служби друштвених наука*,³⁵ посвећену све већој улози фотографије у научном раду, а посебно у палеографским и филолошким истраживањима. У тој студији Крумбахер је систематизовао проблеме који се тичу како типова апарата и техника снимања предмета тако и добијања дозвола за снимање у библиотекама, архивима и музејима, укључујући у то

³¹ Текст декрета објављен у целости у: E. Trutat, *La photographie appliquée à l'archéologie, reproduction des monuments, œuvres d'art, mobilier, inscriptions, manuscrits*, Paris 1879, 9–13.

³² „Фотографија је средство које може отклонити ту не погодност и она то може учинити веома прецизно, у тој мери да фотографски снимци најчешће омогућују да се објекат истражи у потпуности, без потребе да се црква, рељеф или натпис који је објектив забележио на осетљивој плочи виде више пута“ (прев. аутора), cf. Trutat, *La photographie appliquée à l'archéologie*, 3.

³³ E. Chatelain, *La photographie dans les bibliothèques*, *Revue des bibliothèques* 1 (1891) 225–241.

³⁴ „Фотографија омогућује формирање залихе репродукција најзначајнијих оригиналних рукописа који се налазе у нашим главним библиотекама, те онда њихов губитак не би био толико тежак за наше стручњаке“ (прев. аутора), cf. *Photographie des manuscrits des bibliothèques publiques*, Bibliothèque de l'École des chartes 65 (1904) 308–309.

³⁵ K. Krumbacher, *Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften*, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 9 (1906) 601–659.

²⁷ М. Валтровић, *Српске црквене старине на Будимпештанској земаљској изложби*, *Старинар* 2 (1885) 107.

²⁸ АНМ, бр. 9 од 16. марта 1891.

²⁹ Валтровић, *Извештај о раду у Народном музеју године 1895*, 88.

³⁰ О атељеу браће Алинари v. Fratelli Alinari: *fotografi in Firenze: 150 anni che illustrarono il mondo, 1852–2002*, *Catalogo della Mostra*, a cura di A. C. Quintavalle, M. Maffioli, Firenze 2003.

и оновремене цене снимања и израде позитива у значајнијим европским институцијама, те коначно и предности које има фотографија за научна истраживања; свој став илустровао је изузетно квалитетним репродукцијама византијских рукописа.

Акрибични и темељни Валтровић, поред тога што је био упознат с предностима фотографског снимања, суверено је владао познавањем историје фотографије и фотографских техника. То показује исцрпан и зналачки написан текст објављен 1901. године у *Новој Искри* као увод у говор који је директор музеја изговорио приликом отварања прве аматерске фотографске изложбе у Београду.³⁶ У наведеном тексту Валтровић, између осталог, пише: „Лакост и угодност техничког руковања са фотографском справом, и поузданост у употреби већ сложеног и спремног хемијског, фотографског прибора, добавила је фотографији велики број оних примењача њених, који се иначе њоме служили не би, пошто немају потребне стручне спреме, ни потребног времена за самостално вршење приправних радова око фотографисања. Тим начином фотографска справа дошла је у руке многим научењаку, уметнику, војнику, путнику и пријатељу природе и лепе, поучне забаве. У њиховим рукама служила је и служи она разним смеровима, и допринела и доприноси к расветљавању и сазнавању многих природних појава на земљи и у васиони, многих појава и тековина у садашњем и негдашњем животу и раду човеку.“³⁷

Од Валтровићевог писма упућеног Академији 1891. године до набавке првог музејског фотографског апарата протекло је чак шест година. У извештају о раду Народног музеја за годину 1897. стоји да је музеј, како би „захтевима у корист науке лакше одговарао и да би себи саставио прегледну збирку снимака са својих предмета (...), набавио давно жељени фотографски апарат с прибором, који ће му моћи бити од користи и при музејским екскурзијама, откопавањима и прибирању етнолошких предмета“.³⁸ Нажалост, није познато шта је том приликом од музејских предмета снимљено будући да је део документације која је настала пре Првог светског рата уништен. С друге стране, истраживања средњовековних споменика услед недостатка средстава нису у том периоду обављана.

Михаило Валтровић се 1904. године, након дугогодишње паузе, вратио истраживањима средњовековних споменика захваљујући посебној позицији Министарства просвете која се односила на „израду планова за рестаурацију и одржавање српских старина“.³⁹ Те године Валтровић је у два наврата борао у Љубостињи, где се бавио утврђивањем степена оштећености цркве и њеним првобитним обликом, а изучавао је и српске средњовековне инсигније зарад израде нацрта за круну краља Петра I Карађорђевића.⁴⁰ Било је то последње Валтровићево истражи-

Сл. 2. Владимир Р. Петковић у младости
(према: Ђорђевић, Владимир Р. Петковић)

Fig. 2. Vladimir R. Petković as a young man
(after: Đorđević, Vladimir R. Petković)

вање неког средњовековног споменика. Након више од две деценије интензивног рада у Народном музеју могао је мирно да се повуче у пензију будући да је, између осталог, „успео да за Музеј обезбеди финансијску основу за институционално, интегрално проучавање средњовековних споменика“.⁴¹ На том послу наследили су га истраживачи наредне генерације, а пре свих Владимир Р. Петковић (1874–1956).⁴²

Скромни њочеци (1906–1912)

Валтровић је окончао своју четврт века дугу каријеру чувара Народног музеја последњег дана 1905. године, оставивши наредним генерацијама чувара и истраживача у наслеђе институцију постављену на солидне темеље струке и науке. На месту чувара наследио га је Милоје Васић, који је у складу са законом из 1881. године, и тада важећим, преузео и руковођење Катедром за археологију.⁴³ Васићев помоћник био је млади историчар уметности Владимир Р. Петковић (сл. 2), који се вратио у домовину након

³⁶ М. Валтровић, *О фотографији*, Нова Искра 6 (1901) 166–169.

³⁷ *Ibid.*, 166.

³⁸ *Idem*, *Извештај о раду у Народном музеју године 1897*, Годишњак СКА 11 (1899) 125.

³⁹ Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгичин Милутиновић*, 185.

⁴⁰ М. Валтровић, *Белешке о манастиру Љубостињи*, Старинар 1 (1907), бр. 2, 24–30; Љ. Мишковић-Прелевић, *Валтровићеви нацрти за крунидбене инсигније Петра I Карађорђевића*, ЗМПУ 24–25 (1980–1981) 119–125.

⁴¹ Вујновић, *Музејска делатност Михаила Валтровића*, 92, n. 7.

⁴² S. Petković, *Petković, Vladimir R.*, ELU III, Zagreb 1966, 662; И. М. Ђорђевић, *Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931–1956*, Старинар 25 (1984) 41–46 (прештампано: *idem*, *Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 528–535); И. М. Ђорђевић, *Петковић Р. Владимир*, ЕСИ, Београд 1997, 568 ().

⁴³ О Народном музеју за време управе М. Васића в. Коларић, *Народни музеј*, 10–13; Поповић, Јевремовић, *Народни музеј*, 16–19; Ђорђевић, Радић, Цвјетићанин, *Археолошка делатност Народне музеја*, 15–16; Вујновић, *Предисторија Историјског музеја Србије*, 23–25.

завршених докторских студија у Немачкој и који је у октобру 1905. године ступио на дужност у Народном музеју.⁴⁴ Петковић је, на име, након што је 1897. године завршио Велику школу (Филолошко-хисторијски одсек) и неко време предавао у Пироту и Београду, школске 1900/1901. године отишао на усавршавање у Минхен, код славног византолога Карла Крумбахера. После кратке паузе у Србији вратио се, захваљујући залагању Михаила Валтровића код Академског савета Велике школе, у Немачку, прво у Минхен, а потом у Хале, где се као државни питомац посветио изучавању византијских монументалних споменика како би се спремио за рад у Народном музеју.⁴⁵

Његовим доласком у музеј почео је да „ступа у живот нарочити одељак Народного музеја, одељак за византијске и српске старине“.⁴⁶ Мишљење да тај одељак Народного музеја треба да сакупља, поред српских старина, и оне византијске било је у складу са уверењима о српској и византијској уметности, односно о њиховим међусобним везама, која су имали Валтровић и, посебно, Петковић. Није без значаја ни то што је готово једноремено у Београду основана Катедра за византологију, трећа те врсте у свету.⁴⁷ Научно формиран на утемељеним методолошким постулатима струке, Петковић је од првих корака у музеју трасирао пут ка успостављању јасно профилисаног одељка за средњовековне старине. Он је као приоритет у раду тог одељења истакао „проучавање уметничких споменика српске прошлости: стварање једне збирке српских и византијских старина, било на тај начин, што би се многобројни уметнички објекти, растурени по нашим манастирима, прибрани у Народном Музеју; било тиме што би се створила једна колекција снимака (фотографских, у цртежу и у бојеној репродукцији) живописа српских црква и одлива у гипсу рељефа и вајаних орнамената“.⁴⁸ Тиме је већ на почетку своје музејске каријере Петковић изразио намеру да проучи и сними и српске споменике ван оновремених државних граница, на још неослобођеним територијама: „Многе појаве у уметности нашег Средњег века постаће разумљиве тек после свесрдног испитивања ових споменика. Упоредо са овим мора ићи снимање споменика, на првом месту фотографским апаратом, за тим цртежима и у бојеним репродукцијама.“⁴⁹

Подршку за такве планове Петковићу је пружао Милоје Васић, који се такође залагао за истраживања на терену. Штавише, Васић је, попут Валтровића, био

мишљења да Народном музеју треба дати шире ингенерије када је реч о старању о непокретном наслеђу, те тако у извештају за 1906. годину истиче: „Сматрајући да је управа Народного музеја у првом реду позвана да се стара о одржавању старина у земљи и о спречавању њиховог рушења и уништавања чувар Народного музеја обраћао се Господину министру просвете нарочитим предлозима, од којих се један тичао заштите српских културних старина (манастира и цркава) од њихове коначне пропасти.“⁵⁰

Васић и Петковић су у први план истакли важност рада изван музеја и научна истраживања. Стога је, уз свесрдну помоћ и захваљујући напорима стручњака из Народного музеја, године 1906, након деценијске паузе, поново покренут часопис *Стиари-нар*. Наиме, у раздобљу од оснивања *Стиари-нара* 1884. године до 1895. публиковане су по четири свеске годишње, али је потом часопис престао да излази. С обзиром на то да је 1892. године престао да излази и *Гласник Друштва српске словесности* (Српског ученог друштва), научни прилози и расправе објављивани су првенствено у *Гласу* и *Гласнику Српске краљевске академије* или *Српском књижевном гласнику*. Уредник нове серије *Стиари-нара* био је и даље Валтровић, док су аутори прилога у првом броју, поред уредника, били Васић, Петковић и Анастас Челингов.⁵¹ О важности поновног покретања стручног гласила, као и о вишеструком значају самог часописа за музеј, Васић је написао: „Разноврсне су и многобројне користи које ће Народни музеј имати од излажења *Стиари-нара*; јер ће преко њега Народни музеј стајати у непосредној вези са свим пријатељима у земљи и на страни. Тако ће се олакшати и убрзати прикупљање старина с једне и њихово правилније проучавање са друге стране.“⁵²

Васић је, преузевши Катедру за археологију, музеј схватао, попут свог претходника, првенствено као семинар. Владимир Петковић је такође, паралелно с музејском каријером, градио и академску – од 1909. године предавао је на Техничком факултету (до 1912), а потом, од 1911, и на Филозофском факултету. Будући запослен и на Универзитету, посао у Народном музеју обављао је без надокнаде. Једина привилегија на коју је рачунао била је могућност самосталног располагања факултетским распустом.⁵³ Опредељеност чувара Народного музеја и његовог помоћника за научна истраживања резултирала је великим бројем стручних и научних текстова, неретко пионирских у својој области.

⁴⁴ М. Валтровић, *Извештај о раду у Народном музеју године 1905*, Годишњак СКА 19 (1906) 239.

⁴⁵ О Петковићевом школовању у Немачкој в. Ђорђевић, Владимир Р. Петковић, 41–42.

⁴⁶ Валтровић, *Извештај о раду у Народном музеју године 1905*, 239–240.

⁴⁷ Р. Радић, *Свој година Катедре и Семинара за византологију*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 56–1 (2008) 177–187; idem, *Настава византологије на Београдском универзитету*, in: *Криза и перспектива знања и науке*, ed. Б. Димитријевић, Ниш 2012, 289–299.

⁴⁸ В. Р. Петковић, *Извештај о раду у одељењу Народного Музеја за српске и византијске старине у години 1906*, Годишњак СКА 20 (1907) 213–214.

⁴⁹ Ibid., 216–217.

⁵⁰ М. Васић, *Народни музеј*, Годишњак СКА 20 (1907) 202.

⁵¹ Васић је у првом броју нове серије *Стиари-нара* објавио чак четири студије (*Праисторијска војивна јивна и ушницаји микенске културе у Србији. С једном таблом и 9 слика*, 1–34; *Римске ојке из Ришоека. С једном сликом*, 36–38; *Стиаросрпска налазишћа у Србији. С две табле и 31 сликом*, 39–88; *Неколико праисторијски налази из Винче. Са 41 сликом*, 89–127); по једну студију објавили су Валтровић (*Римска јивница у селу Бресловику. Са две табле*, 128–140) и Петковић (*Жича*, 141–187). У додатку часописа прилоге су написали Валтровић (*Белешке о манастиру Љубосињи*, 24–30), Петковић (*Заручни јрсиен краља Радослава. С 1 сликом*, 30–33) и Анастас Челингов (*Праисторијска налазишћа у Бујарској*, 1–24).

⁵² Васић, *Народни музеј*, 202.

⁵³ АНМ, бр. 168. од 4. јула 1911. године.

Стога је и систематско изучавање средњовековних цркава и манастира, које су својевремено започели Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић, захваљујући прегалачком раду Владимира Р. Петковића, добило нову, научну димензију. Петковићев рад на терену пратили су бројни стручни прилози и научне студије.⁵⁴ Како је то већ речено, „појавом Владимира Р. Петковића почиње права, научно заснована српска историја уметности“.⁵⁵

Повољна околност за младог Петковића било је то што је 1906. године ради изучавања средњовековних споменика у Србију дошао Габријел Мије (1867–1953), знаменити француски византолог.⁵⁶ Током тромесечне мисије француски истраживач изучио је цркве и манастире на територији Србије, Старе Србије и Македоније.⁵⁷ Био је то први сусрет Габријела Мијеа са српским средњовековним споменицима, након којег је, током Првог светског рата, написао знамениту књигу *L'ancien art serbe. Les églises* (Paris 1919), где је изнео стилску периодизацију српске средњовековне архитектуре, у основи важећу и данас.⁵⁸ Снимцима насталим током поменутог путовања значајно је обогачена Хришћанска и византијска колекција, коју је неколико година раније Мије основао при Школи високих студија.⁵⁹

⁵⁴ Д. Поповић, *Библиографија Владимира Р. Петковића*, Старинар 5–6 (1954–1955) XV–XXIV.

⁵⁵ Ђорђевић, *Владимир Р. Петковић*, 41.

⁵⁶ Из обимне библиографије о Габријелу Мијеу издавамо следеће: А. Grabar, *Gabriel Millet (1867–1953)*, École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses, Annuaire 1954–1955 (1953) 11–20; М. Глигоријевић-Максимовић, *Габријел Мије – историчар византијске уметности*, Свеске ДИУС 19 (1988) 6–14; С. Lepage, *Gabriel Millet, esprit élégant et moderne*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 149/3 (2005) 1097–1110; Ц. Грозданов, *У славу Габријела Мијеа*, Ниш и Византија 4 (2006) 17–27; D. Couson-Desreumaux, *Gabriel Millet*, Ниш и Византија 4, 29–58.

Габријел Мије је 16. фебруара 1920. године изабран за дописника Српске краљевске академије, Академије философских наука [Годишњак СКА 28 (1921) 315–318]. За дописног члана Српске академије наука, Одељења друштвених наука, изабран је 22. марта 1948. године, cf. Љ. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштва и Српске краљевске академије 1841–1947*, Београд 2008, 190–191. За почасног доктора наука Београдског универзитета проглашен је 1935. године, cf. *Габријел Мије и српски средњовековни споменици. Присјутна беседа Г. Мијеа за доктора honoris causa Београдској универзитету са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића*, Српски књижевни гласник 46/6 (Београд, 16. новембар 1935) 475–477.

⁵⁷ G. Millet, XII. *Christianisme byzantin et archéologie chrétienne*, École pratique des Hautes études, Section des sciences religieuses, Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice 1906–1907 et le programme des conférences pour l'exercice 1907–1908 (1906) 51.

⁵⁸ О првом Мијеовом путовању по Србији v. Д. Прерадовић, *Прво путовање Габријела Мијеа по Србији и његови резултати*, in: *Срби о Французима – Французи о Србима*, ed. Ј. Новаковић, Београд 2015, 187–205. О Мијеовим истраживањима српске средњовековне уметности v. I. Stevović, *Gabriel Millet and serbian medieval art*, предговор фототипском издању Gabriel Millet, *L'ancien art serbe: les églises*, Београд 2005, V–XVII [на српском језику: И. Стевовић, *Габријел Мије, уметности и комуникација: иловидом пројављивања раздјелне*, ЛМС, год. 182, књ. 477, св. 4 (април 2006) 628–642]; D. Preradović, *Contribution de Gabriel Millet à l'étude de l'art Serbe*, in: Mount Athos during the Years of Liberation, 7th Scientific Conference, Mount Athos Center, Thessaloniki 2013, 407–415.

⁵⁹ Мије је 1899. године изабран за предавача на École pratique des hautes études. У оквиру те угледне високошколске

Љубомир Стојановић, министар просвете и црквених послова, одредио је за Мијеове пратиоце током путовања по Србији Петра Поповића, архитекту Министарства грађевина, и Владимира Петковића, помоћника чувара Народног музеја. Министар је младим српским стручњацима дао у задатак да се током путовања посвете изради планова за рестаурацију и одржавање српских манастира.⁶⁰ Током једномесечног путовања по Србији стручна екипа обишла је и истражила „Манасију, Раваницу, Благовештење (код Страгара), Враћевшницу, Овчарско-Кабларске манастире (Ваведење, Јовање, Никоље, Тројице, Благовештење), Ариље, Белу Цркву (код Карана), Чачак, Бајевац, Брвеник, Градац, Ушће, Студеницу, Жичу, Љубостињу, Каленић, Велуће, Руденицу, Крушевац, Прокупље и Куршумље“.⁶¹

Богато искуство рада на терену Габријела Мијеа без сумње је оставило дубок утисак на Петковића, који је у извештају с тог путовања, између осталог, забележио: „Било би још само потребно да се живопис наших манастира и цркава средњег века снимим (у првом реду фотографски) и публикује. Слободан сам исказати да би овај посао било потребно што пре поверити нашем Народном Музеју. По примеру École des Hautes Etudes у Паризу, која за сада има најбогатију збирку репродукција византијских уметничких споменика, наш би Музеј на тај начин поставио темељ једној колекцији снимака. Она би са једне стране веома олакшала проучавање наших уметничких споменика, а с друге би стране ове споменике сачувала будућности. Тако би смо уштедели странцима, да наше ствари снимају и о њима нас обавештавају.“⁶²

институције основао је 1903. године значајну Хришћанску и византијску колекцију (*Collection chrétienne et byzantine*), коју чине снимци, цртежи, акварели и други студијски материјал настао током Мијеових бројних студијских путовања. Значајан допринос колекцији дали су и многи оновремени истраживачи, попут Гистава Шлимбержеа или Никодима Кондакова. Исте године Мије је објавио први каталог колекције: G. Millet, *La collection chrétienne et byzantine des Hautes études*, Paris 1903. Пола века доцније Андре Грабар, Мијеов наследник на катедри, објавио је нов каталог колекције, значајно обимнији: A. Grabar et al., *Catalogue des négatifs de la Collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*, Paris 1955. Доминик Кузон је приредила каталог Мијеових снимака српских споменика (снимци су настали између 1906. и 1935. године): D. Couson, *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet*, Louvain 1986. Снимци настали током Мијеових путовања објављени су у четири постхумно издата албума средњовековних фресака у Југославији: G. Millet, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Album présente par A. Frolov I, Paris 1954; II, Paris 1957; III, Paris 1962; IV, Album présente par T. Velmans, Paris 1969.

⁶⁰ АНМ, бр. 97. од 12. априла 1906. године.

⁶¹ Петковић, *Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске сликарине у јодини 1906*, 214–215.

⁶² Петковић се иначе није у потпуности слагао с тим да странци проучавају домаћу уметност. То се види и из напада на Окуљева, а у вези са чишћењем фресака у Нерезима, односно са уклањањем слоја фресака из XIX столећа. Петковић је 1927. године изјавио да овај истакнути научник „није пријатељ Југославије“. Тада се обратио Министарству иностраних послова с молбом да се странцима не дозволи рад без знања наших стручњака са Универзитета и из Народног музеја. Cf. Г. Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. јодине (за време ујраве В. Петковића)* – у свесилу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема, ЗНМ 11/2 (Београд 1982) 248–249.

Сл. 3. Жича, поглед на цркву с југозападне стране 1907. године (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. Б 980)

Fig. 3. Žiča, view of the church from the southwest, 1907 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. B 980)

Продавањем ових снимака, Музеј би себи обезбедио неку врсту прихода.⁶³

Резултате тада изведених истраживања Петковић је објавио у два студијама – *Иконографија манастирских цркава у Србији и Жичи*.⁶⁴ Монографска студија о Жичи, објављена у првом броју поново покренутог часописа *Старинар*, била је прва у низу Петковићевих расправа о историји, архитектури и живопису Спасове цркве, којима је српска наука добила прву модерну монографију једног средњовековног споменика.⁶⁵ Та студија о Жичи, прва у низу, илустрована је у делу о архитектури цртежима Михаила Валтровића, као и познатим цртежом Жиче из 1828. године, док у делу о живопису нема илустрација.⁶⁶ Наиме, у Народном музеју још се нису биле стекле могућности за снимање споменика, а Петковићеве покушаји да за снимање Жиче ангажује Александра Хофмана,⁶⁷ фотографа из Краљева, нису урадили плодом.⁶⁸

⁶³ АНМ, бр. 153 од 30. маја 1906. године.

⁶⁴ В. Р. Петковић, *Иконографија манастирских цркава у Србији*, Нова Искра, год. VIII, бр. 10, (1906) 301–305; бр. 11–12 (1906) 341–346; *idem*, *Жича I–II*, *Старинар* (1907) 141–187.

⁶⁵ С. Петковић, *Средњовековна уметност и археологија у Старинару* (1884–1984), *Старинар* 35 (1984) 140.

⁶⁶ Петковић, *Жича I–II*, 141–187.

⁶⁷ За основне податке о фотографу Александру Хофману сф. Д. Драшковић, *Фотографије и разједнице у Народном музеју у Краљеву*, *Наша прошлост* 6 (2005) 40.

⁶⁸ Петковић, *Жича I–II*, 141.

Током истраживања спроведених наредне, 1907. године Петковић је коначно био у могућности да изведе прво снимање архитектуре и живописа Спасове цркве (сл. 3). Том приликом направљено је око осамдесет снимака, чиме је „ударен темељ колекцији фотографија, која ће, као помоћно средство за проучавање наше средњовековне уметности бити потоњим истраживачима од велике користи”.⁶⁹ У складу с наведеним програмом одељења, током истраживања Жиче започет је и рад на формирању друге важне колекције Народnog музеја – колекције копија фресака – која је значајно увећана у годинама након Првог светског рата.⁷⁰ Пашко Вучетић, академски сликар, копирао је у природној величини три фреске – Светог Николу, арханђела из тимпанона врата која воде у јужну капелу и композицију *Ако не будеште као ово дете, нећете ући у царство небеско*, која се налази у простору испод куле. Одлуку о томе које ће се фреске копирати донели су Петковић и Валтровић.⁷¹ Намера је била да се започне и са изградом одливака скулптуре у гипсу, као и модела цркава.

Исте године фреска с представом „Богородице у пози Orans“ из тимпанона портала између припрате и наоса скинута је са зида због опасности од отпадања

⁶⁹ *Idem*, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју у јог. 1907*, *Годишњак СКА* 21 (1908) 325–326.

⁷⁰ *Ibid.*, 326–327. О колекцији копија фресака в. Б. Поповић, *Савремене збирке копија фресака и српско научно мишљење XX века*, *ЗНМ* 18/2 (Београд 2007) 511–520.

⁷¹ АНМ, бр. 302. од 24 октобра 1907.

Сл. 4. Жича, фреске на западном зиду прилаза с Богородицом Орантом у луњастој ниши портала, 1907.
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 1727)

Fig. 4. Žiča, frescoes on the west wall of the narthex with Theotokos Oranta in the portal lunette, 1907
(photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 1727)

и пренета у Народни музеј.⁷² Нажалост, није нам позната судбина те фреске, која се данас не налази у колекцији Народног музеја. Њен изглед познат је захваљујући Валтровићевом акварелу из 1873. године⁷³ и фотографијама које су настале 1907, пре него што је скинута са зида (сл. 4).⁷⁴ Петковић је, иначе, био мишљења да је фреске које су у опасности од пропадања потребно скинути са зидова цркава и пренети у Народни музеј.⁷⁵ Ради тога је након Првог светског рата, 1919. године, у Народном музеју, на месту рестауратора, запослен Пашко Вучетић.⁷⁶ Петковић је, наиме, године 1920. водио жустру преписку са Академијом у вези са скидањем фресака из Ђурђевих ступова.⁷⁷ Но, његов предлог није наишао на одобравање

код надлежних и један део живописа Ђурђевих ступова заувек је изгубљен.⁷⁸ Неке од фресака су тек 1947. године скинуте са зидова цркве и након конзервације предате Народном музеју на чување.⁷⁹

За успешно систематично изучавање споменика и прављење фотодокументације од посебне је важности било обезбеђивање средстава за обављање тог посла. У предлогу буџета Народног музеја за 1908. годину уведена је позиција *За израду којица у боји и за фотодокументацију снимке старосрпског живописа и орнаментација на монументалним споменицима*.⁸⁰ Наведени предлог није био усвојен и фотографисање се обављало средствима ванредних кредита.⁸¹ Са изузетком 1909. године,⁸² интензивно изучавање и снимање

⁷² Петковић, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју у јод.* 1907, 326–327.

⁷³ Валтровић и Милутиновић: *документи* I, 77.

⁷⁴ О тој представи, њеном датовању и стилским одликама в. Д. Војводић, *На питању изгубљених фресака Жиче (I)*, *Зограф* 34 (2010) 78–79.

⁷⁵ О Петковићевој намери да се у Народном музеју оснује колекција живописа в. В. Р. Петковић, *Народни музеј у 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. и 1919. јод.*, *Годишњак СКА* 28 (1921) 207; *idem*, *Народни музеј у 1920. јод.*, *Годишњак СКА* 29 (1921) 143, 146–147, 150.

⁷⁶ *Idem*, *Народни музеј у 1914...*, 207.

⁷⁷ О дискусији између Петковића и Академије в. *Годишњак СКА* 29 (1921) 29–34; Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке*, 236.

⁷⁸ В. Р. Петковић, *Извештај о сјању и раду Народни музеј у 1921. јод.*, *Годишњак СКА* 30 (1922) 251.

⁷⁹ У вези са скидањем фресака в. В. Р. Дамјановић, *Конзерваторски радови на сликовима у Расу, Музеји* 1 (1948) 106, 108; С. М(андић), *Фреске скинуте са зидова неких порушених цркава, Сапоштења* 1 (1956) 169.

⁸⁰ АНМ, бр. 150а од 17. маја 1907. године.

⁸¹ АНМ, бр. 102 од 7. априла 1908. године.

⁸² Будући да је буџетска позиција за проучавање споменика на терену 1909. године била заузета, Петковић се обратио молбом надлежнима како би му било омогућено да летње месеце, наместо на терену, проведе у стручном усавршавању на страни. Он је стога о личном трошку период од 1. јуна до 1. септембра провео у раду у библиотекама и музејима Париза, Беча, Минхена, Пеште,

Сл. 5. Каленић, поглед на цркву са северне стране 1908.
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 545)

Fig. 5. Kalenić, view of the church from the north side, 1908 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 545)

црква и манастира на територији тадашње Србије трајало је до 1912. године, када је, по избијању Првог балканског рата, Петковић мобилисан.

Године 1908. Петковић се посветио живопису из времена кнеза Лазара и деспота Стефана – истражио је Каленић, Раваницу, Манасију, Сисојевац, манастир Горњак и Тршку цркву (сл. 5). Фототека Народног музеја увећана је за око стотину снимака живописа из прве четири наведене цркве,⁸³ а Петковић је објавио значајну студију о живопису каленићког нартекса, у којој је циклус сцена из Богородичиног живота довео у везу с мозаицима Кахрије џамије у Константинопољу.⁸⁴ Две године доцније рад је настављен испитивањем споменика у југозападној Србији. Проучене су и снимљене Стара и Нова Павлица, а на путу ка Студеници направљено је и неколико снимака цркве Светог Николе код села Баљевца, Богородичине цркве у Градцу, „Никољаче“ и цркве у Доцу. Посебна пажња посвећена је снимању живописа Богородичине цркве и Краљеве цркве у Студеници, а истражене су и испосница Светог Саве, као и црква у Придворици. Снимљен је делимично живопис у Ариљу и

Белој цркви каранској. Коначно, направљено је и неколико снимака архитектуре и живописа Руднице и Љубостиње.⁸⁵ У музеј је укупно донето око две стотине снимака. Петковићев пратилац на том путовању био је Анта Мудровчић (1860–1925), послужитељ запослен у Народном музеју (сл. 6),⁸⁶ који је „показао необично много ревности и врло много вештине при снимању фотографским апаратом“.⁸⁷

Како 1911. године планирано истраживање споменика у Старој Србији и Македонији није било могуће извести због епидемије колере у тим областима, Петковић се посветио изучавању цркава XVI и XVII века.⁸⁸ Истражио је цркве у Овчарско-кабларској клисури, Жежевицу, цркву у Трнави, Темску, цркву у селу Крупцу (недалеко од Пирота), цркву Светог Јована Претече у Јашуњи, цркву у Чукљенику (у околини Лесковца), а успут је још једном посетио Каленић, Љубостињу и Раваницу. Проучио је и храмове у околини Ваљева, затим манастир Копорин, Смедеревски град и манастир Светог Романа код Ђуниса.⁸⁹ Није, међу-

Цириха и Базела. Cf. В. Р. Петковић, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју*, Годишњак СКА 23 (1910) 197–198.

⁸³ Idem, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју*, Годишњак СКА 22 (1909) 188.

⁸⁴ Idem, *Фреске из унутрашњега нартекса цркве у Каленићу*, *Старинар* 3 (1908) 121–143.

⁸⁵ Idem, *Одељење за српску и византијску уметност у Народном Музеју*, Годишњак СКА 24 (1911) 293–300.

⁸⁶ A. Bandović, J. Mitrović, *Od muzejskog poslužitelja do kustosa: 90 godina od smrti Ante Mudrovčića*, *Etnoantropološki problemi* 10/3 (2015) 769–773.

⁸⁷ Петковић, *Одељење за српску и византијску уметност*, 299.

⁸⁸ Idem, *Српски споменици XVI–XVIII века*, *Старинар* 6 (1914) 165–203.

⁸⁹ Idem, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Нар. Музеју*, Годишњак СКА 25 (1912) 294–300.

Сл. 6. Анта Мудровчић
(фото: Народни музеј у Београду, њоклон Надежде Божић)
Fig. 6. Anta Mudrovčić
(photo: National Museum in Belgrade, courtesy of Nadežda Božić)

тим, остало забележено да ли је Петковић имао практиоца на путовању и колико је снимака том приликом направљено.

Будући да је Петковић наредне, 1912. године био ангажован на ископавању Царичиног града и потом мобилисан, услови за наставак истраживања, а самим тим и снимања споменика под окриљем Народног музеја, стекли су се тек по окончању Првог светског рата. Током четири камапање од 1907. до 1911. године проучено је и снимљено око тридесет манастира и цркава. Истраживања су омогућила и увид у стање очуваности споменика, те је музеј покренуо иницијативу да се над Руденицом⁹⁰ и црквом манастира Градца подигну заштитни кровови (сл. 7).⁹¹ На вест о намери да се једно зидно платно Смедеревског града сруши ради изградње шеталишта, Петковић је протествовао код надлежних власти. Поводом тога је и боравио у Смедереву и направио снимке утврђења из чамца, а

⁹⁰ Idem, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју у јог.* 1907, 331.

⁹¹ Idem, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју*, Годишњак СКА 22 (1909) 188.

те снимке проследио је министру како би илустровао стање у којем се Смедеревски град налазио.⁹²

Краљевска академија наука, под чијом је надлежношћу био Народни музеј, основала је 1913. године Одбор за израду плана снимања и издавања споменика старе српске архитектуре и живописа. Та снимања су се, међутим, изводила независно од оних која је спроводио Народни музеј, иако је и за њих био ангажован Владимир Р. Петковић. Одбор је по оснивању донео одлуку да се снимање живописа обавља „фотографијом у бојама“ и издаје „штампом у три боје“ (*Dreifarbendruck*). Како се у Београду није могао наћи фотограф вичан фотографији у боји, одлучено је да Академија набави сав потребан материјал за снимање, као и да позове особу „са стране“ која ће извести снимање.⁹³ Фотографски атеље је набављен преко фирме Франца Рихтера из Лајпцига, који је дао и најбољу понуду за штампање публикација, а за снимање је ангажован, такође посредством Франца Рихтера, фотограф Х. Кирхоф.⁹⁴

Иако је у плану било снимање споменика у Рашкој, Полимљу и Горњем Подрињу, Љубомир Стојановић и Владимир Петковић снимали су с фотографом Кирхофом током маја и јуна 1914. године Каленић, Старо Нагоричино, Псачу и Матеич. Пред долазак стручне екипе фреске су чишћене, за шта је био ангажован Милутин Марковић, виши учитељ цртања. Тада је направљено укупно 155 снимака, од чега је један број био у боји. Даљи рад на снимању прекинут је избијањем Првог светског рата.⁹⁵

Када је 1933. године Српска краљевска академија покренула едицију *Сйари српски уметнички сйоменици* као део шире замишљеног пројекта *Сйари јујословенски уметнички сйоменици*, објављена је књига *Сйаро Најоричино – Псача – Каленић* Пере Поповића и Владимира Р. Петковића. У тој публикацији објављени су снимци начињени 1914. године, с напоменом да је табле „бирао и снимао са стручњаком из Лајпцига † Љуб. Стојановић, академик, у лето 1914. године, а рађене су у Лајпцигу код Фр. Рихтера“.⁹⁶

Важно је напоменути да ови снимци нису, како се то сматрало, чинили окосницу музејске колекције⁹⁷ и да у архиви Народног музеја не постоје документи који би упућивали на такав закључак.

Раздобље интйензивној истйраживања, снимања и љубликовања (1920–1934)

У годинама након Првог светског рата Народни музеј узалудно је тражио излазак из „кобне

⁹² АНМ, бр. 223. од 16. септембра 1911. године.

⁹³ *Састјанак Одбора за израду љлана снимања и издавање сйоменика сйаре српске архитйектйуре и живописа у Београду*, 11. марта 1913, Годишњак СКА 27 (1914) 84.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ Љ. Стојановић, *Извештај о фотографском снимању сйарој српској живописа и архитйектйуре извршеној маја–јуна 1914. јог.*, Годишњак СКА 28 (1921) 153–169.

⁹⁶ П. Ј. Поповић, В. Р. Петковић, *Сйаро Најоричино, Псача, Каленић*, Београд 1933; Д. Медаковић, *Љубомир Сйојановић и српска истйорија уметностйи*, ЗЛУМС 25 (1989) 142–143.

⁹⁷ Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке*, 238.

Сл. 7. Градац, поглед на цркву с јужне стране, 1910. (?) (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 139)
 Fig. 7. Gradac, view of the church from the south side, 1910 (?) (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 139)

привремености“.⁹⁸ Зграда на Студентском тргу у којој се налазио до 1914. године тешко је страдала у бомбардовању још првих дана рата, а знатан део музејског фонда оштећен је или трајно изгубљен.⁹⁹ Узалудни су били покушаји Владимира Петковића – од 1. септембра 1919. године чувара Народног музеја¹⁰⁰ – да пронађе трајно решење за смештај и излагање музејских збирки. Приватна зграда у Улици Милоша Великог 58, у коју се 25. децембра 1922. године преселио Народни музеј, могла је бити само привремено, импровизовано решење. Стога се управа музеја упорно обраћала надлежним министарствима у нади да ће држава коначно у Генералном плану Београда одредити место за изградњу нове и примерене зграде, као и да ће обезбедити финансијска средства за то.¹⁰¹ Нажалост, На-

родни музеј, односно од 1929. године званично (Х)историјско-уметнички музеј, остао је у просторијама у Улици Милоша Великог до 1935. године, то јест до сједињавања с Музејом савремене уметности и настанка Музеја кнеза Павла.

Петковић је непосредно по окончању Великог рата поднео Министарству просвете пројекат о „организацији Музеја и посла око чувања старина, у коме би се Музеју обезбедила потребна радна снага за многоструке послове у њему и изван њега“,¹⁰² док су једновремено припремљени пројекти чија је сврха била да се Народни музеј дигне на „ниво једне културне установе, која је данас неопходно потребна у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“.¹⁰³ Најзначајније место у програму музеја заузимао је рад на проучавању српске средњовековне уметности и стварању средњовековне збирке као одељења које ће бити кључно у тој институцији.¹⁰⁴

Посредно се сазнаје и то да је део снимака насталих у предратном периоду уништен. Наиме, иако су фреске Раванице и Каленића већ биле фотографисане, Петковић није био у могућности да преда у штампу

⁹⁸ Петковић, *Народни музеј у 1920. години*, 141.

⁹⁹ Петковић, *Народни музеј у 1914...*, 205–207.

¹⁰⁰ О Народном музеју у време управе В. Р. Петковића в. Г. Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке*; Коларић, *Народни музеј*, 13–16; Поповић, Јевремовић, *Народни музеј*, 19–23; Вујновић, *Предисторија Историјског музеја Србије*, 25–28.

¹⁰¹ Према извештају о раду Историјско-уметничког музеја у 1924. години што га је Петковић поднео Српској краљевској академији, Катастарско одељење Општине београдске одредило је земљиште на Малом Калемегдану на којем је, према новом генералном плану за Београд, било предвиђено да се подигне зграда музеја [в. В. Р. Петковић, *Народни музеј, Хисторијско–уметнички музеј у 1924. години*, Годишњак СКА 33 (1925) 183]. У извештају за наредну, 1925. годину Петковић указује на опасност од тога да наведено земљиште може бити одузето музеју. Наиме, Удружење ликовних уметника и Друштво Цвијетина Зузорић тражили су од Београдске општине и Министарства просвете да им се уступи земљиште на Малом Калемегдану за подизање уметничког павиљона, што је убрзо и учињено [в. В. Р. Петковић, *Народни музеј, Историјско уметнички музеј у 1925. години*, Годишњак СКА 34 (1926) 312]. Године 1930. питање зграде и даље је било отворено. Управа музеја је тада тражила да јој се за музеј уступи зграда Пар-

ламентa на месту Батал цамије, али је, као и претходних година, остала без одговора [в. В. Р. Петковић, *Историјско уметнички музеј у 1930 години*, Годишњак СКА 39 (1931) 188]. Идеја да се на Калемегдану формира нека врста „српске акрополе“ постојала је још 1933. године. У Генералном плану Београда било је предвиђено да се у Горњем граду на Калемегдану постави велики споменик који би окруживала четири музаја – историјски, војни, етнографски и општински, док је за Народни музеј било одређено место „на улазу између оба Калемегдана“ [в. М. Грбић, *Српска Акропола*, Београдске општинске новине, бр. 4, год. 51 (април 1933) 285].

¹⁰² Петковић, *Народни музеј у 1914...*, 207.

¹⁰³ *Ibid.*, 208.

¹⁰⁴ Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке*, 235.

монографије та два манастира будући да је Академија донела одлуку да се оне могу објавити тек „пошто писац поднесе добро израђене снимке живописа који би одговарали Академијином издању“.¹⁰⁵ Оштећене су биле и копије фресака које је 1907. године Пашко Вучетић урадио у Жичи, те су оне рестаурисане пре него што су изложене 1927. године на изложби копија фресака коју је Народни музеј организовао приликом одржавања Другог византолошког конгреса у Београду.¹⁰⁶

Упркос стању у којем се Народни музеј налазио, истраживање и снимање споменика настављени су 1920. године и одвијали су се интензивно сваке године све до 1927, када је позиција за снимање и проучавање средњовековних споменика у буџету Народног музеја укинута. У смањеном обиму рад је настављен до 1934. године. У том подухвату учествовали су, осим запослених у Народног музеју – Владимира Петковића, Лазара Мирковића (1885–1968), Жарка Татића (1894–1931), Ђорђа Мано-Зисија (1901–1995) и Ђурђа Бошковића (1904–1990) – и други оновремени истраживачи средњовековне баштине.¹⁰⁷ По редефинисању државних граница након Великог рата постало је могуће истраживати споменике на много широј територији него до 1914. године. Захваљујући иницијативи односно подршци Народног музеја, Милоје Васић је изводио научна испитивања у Студеници, док су Драгутин Н. Анастасијевић (1877–1950), оснивач Катедре за историју Византије и први предавач на њој, и Владимир Ђоровић (1885–1941), историчар, спровели истраживања у Немањиним задужбинама у Топлици и Куршумлији.¹⁰⁸ Милан Кашанин (1895–1981) снимио је 1925. године с музејским фотографом Владимиром Петропавловским, под окриљем Народног музеја, Белу цркву каранску, Добрун, Милешеву, цркву у Дренови, манастир Пустињу, Ивање и Крушево,¹⁰⁹ док је наредне године Владимир Ђоровић, уз подршку музеја, обавио истраживања Житомислића.¹¹⁰ Милан Злоковић, архитекта и асистент на Техничком факултету, изучавао је 1927. године Градац,¹¹¹ а Ђурђе Бошковић, тада кандидат архитектуре, Манасију, Руденицу и Бањску.¹¹²

До 1935. године, када је окончана Петковићева дужност на месту управника Народног музеја, колек-

ција снимака бројала је више хиљада негатива. Резултати истраживања редовно су објављивани у стручним гласилима. Часопис *Старинар*, који је престао да излази 1911, обновљен је 1922. године. У наредном периоду највећи број студија објављиваних у том стручном гласилу чинили су написи запослених у Народног музеју. Од посебне је важности било то што је музеј 1922. године покренуо едицију *Српски споменици*, у оквиру које је до 1934. године издато седам ванредно значајних монографија.¹¹³

Године 1920. Владимир Петковић је оформио стручни тим који су чинили Пашко Вучетић, сликар, Анта Мудровчић, послужитељ Народног музеја, и Светислав Страла, наставник гимназије из Косовске Митровице. Екипа је снимала и истражила манастире на Косову и у околини Новог Пазара – Грачаницу, Бањску, Петрову цркву код Новог Пазара, Ђурђеове ступове и Сопоћане (који су том приликом први пут научно истражени) – а потом, током повратка у Београд, још и Жичу, Велуће и Раваницу.¹¹⁴ Вучетић и Страла су израдили тридесет седам акварела, од којих двадесет пет са орнаментима из Грачанице, Ђурђевих ступова, Сопоћана, Велућа и Раванице, затим три светитељске фигуре (светог Меркурија и светог Јована Крститеља из Грачанице и арханђела Гаврила из Сопоћана), два акварела с представама Успења и Причешћа апостола из Сопоћана, четири на којима је приказан распоред живописа Сопоћана и Грачанице и три акварела архитектуре Сопоћана, Ђурђевих ступова и Грачанице, као и седам цртежа декоративне пластике Велућа.¹¹⁵ Урађене су и основе свих цркава, осим жичких, пошто су оне израђене током претходних истраживања. Анта Мудровчић, „који је у фотографисању показао енергије, достојне дивљења и ретку вољу“, направио је 150 фотографија.¹¹⁶

Наредне, 1921. године коначно су се стекли услови за проучавање споменика у Македонији, у области Тетова, Кичева и Прилепа. Петковић је током те екскурзије имао прилике да истражи цркву манастира Лешка и, у њеној близини, цркву Светог Атанасија, храмове у селу Непроштеноу и селу Жилцу, затим Богородицу Пречисту Крајинску (село Доленци), Светог Ђорђа у Кнежини, а потом храмове у Марковој Вароши код Прилепа – Светог Николу и Светог Димитрија. Поред наведених, истраживани су и црква манастира Трескавац, храм Светог Николе манастира Слеме, манастир Зрзе и, на крају, детаљно црква Светог Пантелејмона у Нерезима.¹¹⁷ Током тог путовања израђено је седам цртежа са основама појединих цркава и око тридесет фотографских снимака.¹¹⁸

Године 1922. Петковић је поново био у прилици да са екипом проучи цркве и манастире у Метохији и долини Лима (Дечани, Пећка патријаршија, Буди-

¹⁰⁵ *Заједнички скупи Академије философских наука и уметности*, 12. јануар 1920, Годишњак СКА 28 (1921) 52.

¹⁰⁶ С. Страла, *Галерија слика*, Годишњак СКА 37 (1929) 205–207; Д. Прерадовић-Петровић, *Копија у музеју: на примеру Галерије фресака*, ЗНМ 17/2 (Београд 2004) 558–559.

¹⁰⁷ Хронологија снимања споменика са именима истраживача и сниматеља објављена је у: Д. Прерадовић, *Каталогизација колекције снимака средњовековних споменика Народног музеја у Београду: историја и проблематика*, ЗНМ 22/2 (Београд 2016) 81–98.

¹⁰⁸ Петковић, *Извештај о сјању и раду Народног музеја у 1921. год.*, 245–246; Д. Н. Анастасијевић, *Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлијске*, Годишњак СКА 30 (1922) 265–267.

¹⁰⁹ М. Кашанин, *Извештај М. Кашанина*, Годишњак СКА 34 (1926) 348–352; *idem*, *Бела црква Каранска*, *Старинар* 4 (1926–1927) 115–119.

¹¹⁰ В. Ђоровић, *Народни музеј у 1926*, Годишњак СКА 35 (1927) 321–323.

¹¹¹ В. Р. Петковић, *Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год.*, Годишњак СКА 37 (1929) 193.

¹¹² *Ibid.*; Ђ. Бошковић, *VII Извештаји о проучавању споменика*, Годишњак СКА 37 (1929) 213–218.

¹¹³ V. n. 157–163.

¹¹⁴ Петковић, *Народни музеј у 1920. год.*, 143–150.

¹¹⁵ *Ibid.*, 150; С. Страла, *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 2006.

¹¹⁶ Петковић, *Народни музеј у 1920. год.*, 150.

¹¹⁷ *Idem*, *Извештај о сјању и раду Народног музеја у 1921. год.*, 241–244.

¹¹⁸ *Ibid.*, 244.

Сл. 8. Анта Мудровчић (седи први десно), Дечани, 1922.
(фото: Народни музеј у Београду, поклон Надежде Божић)
Fig. 8. Anta Mudrovčić, seated first on the right, Dečani, 1922
(photo: National Museum in Belgrade, courtesy of Nadežda Božić)

савци, Ђурђеви ступови код Берана, Петрова црква у Бијелом Пољу, Николац, Света Тројица код Пљеваља, Милешева, Бања код Прибоја, Студеница).¹¹⁹ На том путовању Петковића су пратили Светислав Страла, који је у међувремену постао уметнички рестауратор у Народном музеју, задужен да се стара о Модерној галерији, Анта Мудровчић и Јаков Павелић, који се на тој научној екскурзији први пут опробао у фотографисању (сл. 8).¹²⁰ Резултат тих истраживања били су велики број акварела орнамената и фигуралних композиција, цртежа основа и више од три стотине фотографија. Поред наведеног, током истраживања је прикупљено и 250 старих записа и натписа, до тада углавном непознатих.¹²¹

Пресељењем у кућу у Улици Милоша Великог 58 крајем 1922. године решен је проблем са смештајем музејских збирки, предузети су радови на уређењу сталне поставке, а број запослених у музеју се увећао. Чак и у тим околностима, до крајње мере непримерним, са скученим простором и скромним новчаним средствима, Народни музеј је успео да током 1923. го-

дине отвори своја врата публици, истина само у дане празника и недељом.¹²² Због недостатка простора за презентацију није било могуће изложити предмете из Нумизматичке и Средњовековне збирке, из Збирке фотографија, цртежа и акварела, као ни значајан број слика.¹²³ Године 1923. кустос Средњовековног одељења постао је Лазар Мирковић, професор Богословског факултета, док је 1925. на место руководиоца Историјске збирке постављен Жарко Татић, архитекта (сл. 9). Њих двојица су узела значајног учешћа у изучавању и снимању средњовековних цркава и манастира. Анту Мудровчића, који је преминуо 1925. године, заменио је у својству фотографа у музеју и на терену Владимир Петропавловски. Године 1925. проширена је галерија слика додавањем још два одељења – у једном су биле изложене слике Ђорђа Крстића, а у другом историјски портрети.¹²⁴ Исте године формиран су Кабинет графике и фотографска лабораторија.¹²⁵

¹¹⁹ Idem, *Народни музеј у 1922. години*, Годишњак СКА 31 (1923) 132.

¹²⁰ Ibid., 132–133.

¹²¹ Ibid.

¹²² Idem, *Народни музеј у 1923. години*, Годишњак СКА 32 (1924) 285.

¹²³ Ibid., 285–286.

¹²⁴ Idem, *Народни музеј у 1925. години*, Годишњак СКА 34 (1926) 310.

¹²⁵ Ibid.

Сл. 9. Жарко Татић испред Велућа 1925. године (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. Б 299)

Fig. 9. Žarko Tatić in front of Veliče, 1925 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. B 299)

Истраживања споменика у Македонији настављена су 1923. године у области Преспе и Охрида. Проучене су и снимљене црква у селу Винеани на Преспанском језеру, Самуилова црква на острву Аилу, црква у селу Герману, затим Света Софија у Охриду, Богородица Перивлепта, црква Светих Константина и Јелене, Свети Никола Болнички, затим Богородица Болничка, Свети Јован Богослов, стара црква Светог Климента, Мали свети врач и Велики свети врач, Свети Димитрије, Свети Наум, Богородица у Зауму и цркве у Калишту.¹²⁶ Сви ти храмови архитектонски су снимљени, урађени су акварели орнамената, преписани записи и натписи, а направљене су и фотографије архитектуре и живописа. Зарад припреме монографије о Марковом манастиру Лазар Мирковић је у пратњи Светислава Страле, Анте Мудровчића и Јакова Павелића током августа истражио архитектуру и живопис цркве и тада је, поред архитектонских планова и пресека, урађено око шездесет фотографских снимака.¹²⁷

¹²⁶ Idem, Народни музеј у 1923, 288–289.

¹²⁷ Л. Мирковић, Извештај о експедицији Народној Музеју у Марков Манастир код Скопља, Годишњак СКА 32 (1924) 314–315.

Сл. 10. Жарко Татић, Апсида цркве Марковој манастира, цртеж оловком у боји, 1924. (Народни музеј у Београду)

Fig. 10. Žarko Tatić, Apse of the church of the Markov Manastir, colored pencil drawing, 1924 (National Museum in Belgrade)

Наредне, 1924. године обављена су истраживања у Црној Гори, у долини Лима и око Призрена.¹²⁸ Проучене су Давидовица у околини Лима, Богородица Ратачка код Бара, Морачник, Бешка, Старчево и Ком на Скадарском језеру, манастир Острог, Ждребаоник, манастир Морача, црква Брезовица код Плава, Богородица Љевишка и Свети Спас у Призрену. Музејске збирке су обogaћене са осамдесет фотографских снимака, тридесет шест акварела и десет цртежа.¹²⁹ Жарко Татић је с Јаковом Павелићем истражио Марков манастир код Скопља ради израде техничких и архитектонских снимака манастирског католикона и допуњавања постојеће збирке фотографских снимака (сл. 10).¹³⁰ Како је обим посла на терену надилазио могућности персонала музеја, поред Јакова Павелића, ангажован је, у својству „контрактуалног фотографа“, Владимир Петропавловски.¹³¹

Године 1925. фотографи Јаков Павелић и Владимир Петропавловски снимили су Каленић до најсит-

¹²⁸ Петковић, Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години, 179–180.

¹²⁹ Ibid., 179–180.

¹³⁰ Ibid., 179; Ж. М. Татић, Извештај о експедицији у Марков Манастир, Годишњак СКА 33 (1925) 214–216.

¹³¹ Ibid., 183.

Сл. 11. Матеич, ентеријер, 1925. (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 898)

Fig. 11. Mateič, interior, 1925 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 898)

нијих детаља како „обичном“ фотографијом тако и „најмодернијим начином фотографисања у бојама“. ¹³² Петковић је руководио истраживањима у области Скопља (Свети Никита, Свети арханђели код Кучевишта, Свети Спас у Кучевишту, Света Петка у Побужју и Љуботен), Куманова [Матеич (сл. 11), Старо Нагоричино], Криве Паланке (Свети Јоаким Осоговски, Псача), Кратова (Лесново), Штипа (Свети арханђели, Свети Спас, Свети Јован) и Конче. ¹³³ Исте године Петковић је снимио и цркве у области Дрине (Петковица, Радовашница, Чокешина, Троноша и Тавна), као и манастир Враћевшницу, ¹³⁴ док је архитекта Жарко Татић проучио Хиландар, Каленић, Љубостињу, Велуће, Наупару, Светог Романа, Светог Андреју и Матку на Трески, те Туман. ¹³⁵ Обиман посао истраживања средњовековних споменика Петковић је планирао да спроведе и ван оквира краљевине. Директор музеја се залагао за то да се у споразум о сарадњи између Србије и Грчке укључи клаузула „која би нашим стручњацима обезбеђивала проучавање, снимање и ископавање старих српских и ранословенских споменика на

¹³² Idem, *Историјска збирка*, Годишњак СКА 34 (1926) 340.

¹³³ Петковић, *Народни музеј у 1925. години*, 311.

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ *Ibid.*; Татић, *Историјска збирка*, 333–345.

Сл. 12. Лазар Мирковић и Владимир Петковић испред Крушедола 1926. године (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 665)

Fig. 12. Lazar Mirković and Vladimir Petković in front of Krušedol, 1926 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 665)

територији Грчке“, као и да се оснује српски археолошки институт у Солуну и Атини. ¹³⁶ Може се само слутити колико би користи било за домаћу науку да су Петковићеви предлози наишли на разумевање власти, али, нажалост, то се није догодило.

За разлику од претходне године, када је рад на истраживању ван музејске зграде био интензиван, 1926. није било могуће наставити га у истом обиму. Услед недостатка финансијских средстава истраживања Хиландара обустављена су, те се Петковић,

¹³⁶ Петковић, *Народни музеј у 1925. години*, 315.

Сл. 13. Лазар Мирковић и Ђурђе Бошковић испред Руденице 1927. године
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 1357)

Fig. 13. Lazar Mirković and Djurdje Bošković in front of Rudenica, 1927
(photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 1357)

праћен Лазаром Мирковићем, посветио ризницама фрушкогорских манастира (Беочин, Раковац, Крушедол, Велика Ремета, Гргетег, Хопово, Врдник и Шишатовац); с тог путовања донето је око стотину фотографских снимака (сл. 12). Директор музеја је с препаратором Јаковом Павелићем током десет дана у октобру 1926. године успео да истражи и Дечане, Пећку патријаршију, Рудник у Дреници, Бањску, Сопотане, Ђурђеове ступове и Стару и Нову Павлицу.¹³⁷

Буџет Народног музеја изненада је и у значајном обиму смањен 1927. године. То је, по свему судећи, било последица чињенице да је део средстава предвиђених за музеје Министарство наменило потребама оснивања и уређења Музеја савремене уметности, који је отворен 23. јула 1929. године у Конаку кнегиње Љубице.¹³⁸ Та околност утицала је на свакодневне

музејске активности, а посебно на проучавање споменика на терену, будући да је буџетска позиција за снимање и истраживање српских старина практично укинута. Упркос непостојању институционалне финансијске подршке, музеј је нашао начина да и у наредном периоду настави с радом на том пољу. Како би попуњавао своју фотодокументацију, тада већ богату, музеј је подржао, технички и персоналом, наставак експедиције Лазара Мирковића по фрушкогорским манастирима. Професор Мирковић је с Јаковом Павелићем снимео ризнице Мале Ремете, Јаска, Бешенова, Шишатовца, Кувеждина, Ђипше и Привине главе.¹³⁹ Мирковић и Павелић су потом, праћени Ђурђем Бошковићем, тада кандидатом архитектуре, испитали Руденицу и Манасију (сл. 13) – прву како би што де-

иофил високих вредности, иолиничка воља, in: *Музеј кнеза Павла*, ed. Т. Цвјетићанин, Београд 2009, 6–57.

¹³⁷ Idem, *Народни музеј у 1926. години*, Годишњак СКА 35 (1927) 296–298.

¹³⁸ Idem, *Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год.*, 196. О Музеју савремене уметности в. И. Суботић, *Од музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Архитектонизам*,

¹³⁹ Л. Мирковић, *VII Извештаји о проучавању споменика*, Годишњак СКА 37 (1929) 209; резултати тих истраживања, богато илустровани, објављени су у: Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940.

Сл. 14. Милан Злоковић у Градцу 1927. године
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 118)

Fig. 14. Milan Zloković in Gradac, 1927
(photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 118)

тањније снимили живопис зографа Теодора и црквену грађевину због стања у којем се налазила, а другу ради припреме за штампу монографије о Манасији.¹⁴⁰ Поред тога, музеј је помогао Милану Злоковићу да сними и проучи Градац (сл. 14), а Ђурђу Бошковићу да проучи Бањску.¹⁴¹

Петковић је наредне, 1928. године успео да проведе седам дана истражујући живопис Грачанице и тада је начињено педесет снимака. Истом приликом посетио је Ново Брдо и проучио цркве у Прокупљу и Лепенцу код Бруса.¹⁴² Дужност кустоса Средњовековне и Историјске збирке преузео је Ђорђе Мано-Зиси, који се с посебном пажњом посветио идентификацији и каталогизацији предмета. Према Мано-Зисију, један од важнијих послова било је „инвентарисање и копирање фотографских негатива свих објеката, који се

морају сви фотографисати, уколико то није до данас учињено или ако су им негатив-плоче разбијене“.¹⁴³

Како Петковић није могао да настави изучавање живописа у Дечанима које је започето 1926. године и током којег је идентификовао циклус Стварања света у своду северног брода – али није могао да га фотографисе зато што старешина манастира није пристао на постављање скела и употребу магнетијума у цркви¹⁴⁴ – он је 1929. упутио Мано-Зисија у Дечане да то истраживање настави. Мано-Зиси и Јаков Павелић направили су те године у Дечанима осамдесет снимака живописа, а нарочито је било значајно то што је приликом чишћења фресака зарад снимања откривен запис са именом сликара – *іреиноі Срђа*.¹⁴⁵

Мада је наредне године Мано-Зиси био ангажован на ископавању Стоба, он није пропустио могућност да том приликом сними и проучи и цркве у Македонији. Тако је 1930. године, поред цркве Светог Пантелејмона у Нерезима, проучио и католичон манастира Полошко, цркву Светог Ђорђа, где је направио шеснаест снимака.¹⁴⁶ С Јаковом Павелићем истражио је октобра исте године и цркве на Охридском језеру: Свету Софију, Богородицу Перивлепту, Светог Димитрија у Охриду, Заум и Калиште.¹⁴⁷ Чак је и Петковић, упркос бројним обавезама око руковођења ископавањима у Стобима, обимном послу у музеју и недостатку средстава, успео да настави с радом на проучавању средњовековних споменика. Он се 1931. године ангажовао на ископавању манастира Сисојевца,¹⁴⁸ а наредне године проучио је и снимио цркву у Доњој Каменици.¹⁴⁹ Успео је такође да 1933. и 1934. године, уз помоћ Српске краљевске академије и Фонда Луке Ђеловића при Београдском универзитету, проведе двадесет дана на проучавању и снимању Дечана и да за потребе писања обимне монографије манастира сакупи грађу о живопису.¹⁵⁰

Обим у којем се обављао систематски рад на истраживању средњовековних споменика знатно се смањио почетком четврте деценије, али истраживања нису обустављена. Године 1932. Мано-Зиси је

¹⁴³ Ђ. Мано-Зиси, *Извештај о стању и раду на уређењу средњовековне и народне историјске збирке Народни музеја у јод.* 1928, Годишњак СКА 37 (1929) 237.

¹⁴⁴ Петковић, *Народни музеј у 1926. години*, 296.

¹⁴⁵ Ђ. Мано-Зиси, *Средњовековна и историјска збирка*, Годишњак СКА 38 (1930) 247–248; *idem*, *Један запис калитијела из Дечана – исцод фрескослике Зачећа Каина*, *Старинар* 3/5 (1930) 185–193.

¹⁴⁶ *Idem*, *V Средњовековно и историјско одељење. Б. Раг изван Музеја*, Годишњак СКА 39 (1931) 202–204.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 204.

¹⁴⁸ В. Р. Петковић, *Историјско-уметнички музеј у 1931. години*, Годишњак СКА 40 (1932) 225–226.

¹⁴⁹ *Idem*, *Хисторијско-уметнички музеј у 1932. години*, Годишњак СКА 41 (1933) 212.

¹⁵⁰ *Idem*, *Хисторијско-уметнички музеј у 1933. години*, Годишњак СКА 42 (1934) 251; *idem*, *Хисторијско-уметнички музеј у 1934. години*, Годишњак СКА 43 (1934) 241; В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I–II*, Београд 1941. О знаменитом добротвору Луки Ђеловићу в. М. Софронијевић: *Даривали су своје ошечеству*, Београд 1995. електронско издање: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/16_c.html (приступљено 21. 6. 2014); Д. Филиповић, *Лука Ђеловић (1854–1929): велики добротвор Београдској универзитетској*, каталог изложбе, Београд 2004; Љ. Трговчевић, *Добројвори Београдском универзитетској*, in: *Добројвори Београдском универзитетској*, каталог изложбе, ed. М. Шупут, Т. Бошњак, Београд 2005, 15–37.

¹⁴⁰ *Idem*, *VII Извештаји о проучавању споменика*, 210–211; Бошковић, *VII Извештаји о проучавању споменика*, 211–215.

¹⁴¹ V. n. 111.

¹⁴² В. Р. Петковић, *Историјско-уметнички Музеј у 1928. јод.*, Годишњак СКА 37 (1929) 222.

Сл. 15. Ђорђе Мано-Зиси испред Жрнова на Авали
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 1662)

Fig. 15. Djordje Mano-Zisi in front of Žrnovo on Mt. Avala
(photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 1662)

с Јаковом Павелићем проучио цркве у Шумадији – Копорин, Вољавчу, манастир Благовештење, Светог Николу у Шаторњи, Вујан – а потом и Стару и Нову Павлицу.¹⁵¹ Наредне године су Мано-Зиси и Ђурђе Бошковић учествовали у експедицији Универзитета током које су проучавани споменици у долини Лима и околини Косовске Митровице: Морача, Ђурђеви ступови код Берана, црква Светог Петра и Никољац у Бијелом Пољу, црква Брезовица у близини Плава, град Звечан, католичка црква у Трепчи, манастир Соколица, црква у Црколезу, црква Светог Јоаникија у Девичу, а потом и црква Светог Петра код Новог Пазара и Ђурђеви ступови.¹⁵²

Почев од 1930. године издваја се рад Ђурђа Бошковића¹⁵³ на проучавању, конзервирању и рестаурацији средњовековних споменика који је спроводио

као кустос Народног музеја или као члан Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика. Наиме, закон о старинама није постојао – иако је Петковић у више наврата инсистирао код надлежног министарства да се он донесе – па је музеј настојао да спречи сва дилетантска археолошка ископавања, као и да се стара о заштити споменика на терену. Једна од интервенција, нажалост неуспела, односила се на покушај заустављања рушења средњовековног утврђења Жрнова на Авали 1934. године (сл. 15). На иницијативу оновремених научника основана је 1923. године Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина, која је у почетку била у саставу Министарства вера, а потом, од 1929. године, при Министарству правде. Комисија је 1930. године придодата Синоду Српске православне цркве. Бошковићевим ангажманом на пољу заштите, а у оквиру рада Комисије, фототека Народног музеја обогачена је новим снимцима.¹⁵⁴

Будући да је током највећег дела 1934. године припремано пресељење музеја у просторије Новог двора, рад на терену био је обустављен. Стога је Мано-Зиси отпочео са инвентарисањем негатива. Донесена је одлука да се изводи само „снимање значајнијих објеката с обзиром на будући музејски каталог“.¹⁵⁵ Тада планирани каталог снимака до наших дана није објављен.

Серија Српски споменици и Фонд Михајло Пупин

Систематска истраживања средњовековних споменика од краја Великог рата до 1934. године резултирала су, уз формирање значајне фотодокументације Народног музеја, научном обрадом и публиковањем резултата тих проучавања.¹⁵⁶ Народни музеј није имао своје стручно гласило, те су стога студије и саопштења објављивани у оновременим научним часописима, првенствено у *Стигари*. Године 1922. покренута је серија *Српски споменици* као део ширег програма издавачке делатности Народног музеја, а тај програм је обухватао још и серије *Преисторијски споменици*, *Анђички споменици* и *Писани споменици*.¹⁵⁷ Прва публикација серије *Српски споменици* била је монографија Владимира Р. Петковића посвећена Раваници.¹⁵⁸ Готово једновременно из пера директора музеја произашла је прва и, нажалост, једина свеска серије *Писани споменици*, у којој је он објавио резултате теренског истраживања из 1922. године, када је сакупио више од две стотине углавном непознатих записа и нат-

¹⁵⁴ Ђ. Бошковић, *Рад на рестаурацији, конзервирању и проучавању средњовековних споменика*, Годишњак СКА 39 (1931) 217–237; idem, *Рад на рестаурацији, конзервирању и проучавању средњовековних споменика*, Годишњак СКА 40 (1932) 255–261; idem, *Рад на проучавању, конзервирању и рестаурацији средњовековних споменика*, Годишњак СКА 41 (1933) 248–256 (овај текст је погрешно потписан именом Ј. П. Петковић); idem, *Рад на проучавању и конзервирању средњовековних споменика*, Годишњак СКА 42 (1934) 290–315; idem, *Рад на истраживању и обезбеђивању средњовековних споменика*, Годишњак СКА 43 (1934) 257–261.

¹⁵⁵ Ђ. Мано-Зиси, *Средњовековно и хисторијско одељење*, Годишњак СКА 43 (1935) 250–251.

¹⁵⁶ А. Дероко, *Публикације Народног музеја у Београду о нашој средњовековној уметности*, ЈИЧ 1/1–4 (1935) 142–146.

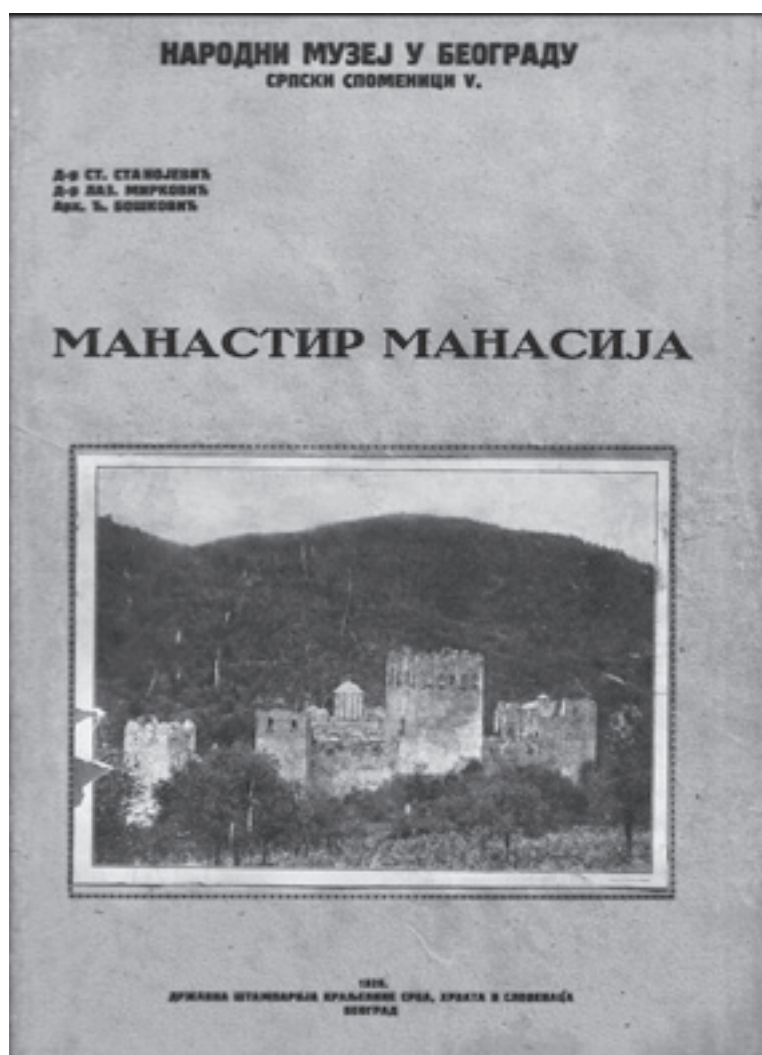
¹⁵⁷ Петковић, *Извештај о сјању и раду Народног музеја у 1921. год.*, 246.

¹⁵⁸ Idem, *Манастир Раваница*, Београд 1922.

¹⁵¹ Ђ. Мано-Зиси, *Средњовековно и Хисторијско одељење*, Годишњак СКА 40 (1932) 236–242.

¹⁵² Idem, *Средњовековно и Хисторијско одељење*, Годишњак СКА 42 (1934) 274–278.

¹⁵³ Ђ. Бошковић је радио као кустос Народног музеја у Београду између 1930. и 1939. године.

Сл. 16. Насловна сѝрана моноѝрафије о Манасији
Fig. 16. Front cover of the monograph on Manasija

писа.¹⁵⁹ Најплоднији је био рад у оквиру серије *Срѝски сѝоменици*, у којој је до 1934. године, када је прешла у надлежност Академије, објављено седам публикација. Поред монографије Раванице, објављене су монографије Студенице (са 114 слика),¹⁶⁰ Марковог манастира,¹⁶¹ Каленића,¹⁶² Манасије¹⁶³ (сл. 16), као и два албума српског средњовековног сликарства.¹⁶⁴

Уз посвећеност стручњака Народног музеја проучавању монументалне средњовековне баштине, повољна околност било је то што је серија *Срѝски сѝоменици* од другог издања финансирана из Фонда Михајла Пупина, професора Универзитета Колумбија из Њујорка. Фонд је основан при Народном музеју 1923. године,¹⁶⁵ а 1932. прерастао је у Задужбину Михајла Пупина. Она је износила милион динара и, по Пупиновој жељи, имала је да служи за „издавање публикација српских старина, и с времена на време за ку-

повину дела српских уметника за Народни музеј“.¹⁶⁶ У Народном музеју у Београду чува се неколико писама из преписке између тадашњег директора музеја Владимира Р. Петковића и Михајла Пупина – она показују у којој је мери потоњи искрено био заинтересован за публикације објављиване захваљујући његовој подршци (сл. 17).

Те прве научне монографије српских средњовековних споменика наишле су и на повољне оцене у интернационалној стручној јавности, посебно у Француској, чији су оновремени византолози и иначе показивали интересовање за српско средњовековно сликарство.¹⁶⁷ Писцима приказа музејских издања није промакла велика вредност илустративног материјала, мада указују на недостатак црнобелих илустрација, нарочито када је у питању анализа живописа. С друге стране, посебно је истакнута вредност техничких цртежа које је Жарко Татић урадио за монографију Марковог манастира.¹⁶⁸

Крајем 1934. године Задужбина Михајла Пупина прешла је у надлежност Српске краљевске академије по жељи самог Пупина.¹⁶⁹ Средствима из Пупинове фондације објављена је монументална двотомна монографија о Дечанима, коју су Бошковић и, посебно, Петковић припремали дуги низ година.¹⁷⁰

По сједињавању Историјско-уметничког музеја с Музејом савремене уметности и настанку Музеја кнеза Павла угашена је серија *Срѝски сѝоменици*. Нажалост, управа новооснованог музеја није наставила ни са издавањем научнопопуларних монографија у едицији *Популарна библиотека старина*, коју је Народни музеј покренуо уз помоћ Друштва пријатеља Народног музеја и Друштва пријатеља старина. У уводнику прве свеске, посвећене Грачаници, најављене су монографије Дечана, катедрале у Шибенику, Диоклецијанове палате у Сплиту, а потом и публикације о преисторијском добу, југословенском новцу итд., а све ради тога да се „у најширим слојевима рашири познавање наше културне прошлости и изазове жеља да се ти споменици виде и сачувају“.¹⁷¹ До 1934. године, осим монографије о Грачаници, објављена је још само најављена публикација о Дечанима.¹⁷²

¹⁶⁶ Цитирано према документу објављеном у: Софронијевић, *Даривали су своје отечесѝву*, електронско издање: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/13_c.html (приступљено 18. 6. 2014). Укратко о Пупиновој задужбини: П. Петровић, *Летајѝ Михаила Пупина у Народном музеју у Београду*, in: *Пупин: од физичке ка духовној реалности*, ed. А. Нинковић-Татић, Београд 2016, 134–139.

¹⁶⁷ M. André et al., *Publications*, Revue des études slaves 2/1–2 (1922) 167; Dr. Vlad. R. Petkovic, *Manastir Studenica* (Collection du Musée national. Monuments serbes II), Échos d'Orient 146 (1927) 203–204; Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, *Markov Manastir* (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes III), Échos d'Orient 146 (1927) 204–205; S. Sévérien, St. Stanojevic, L. Mirkovic, Dj. Boskovic, *Le monastère de Manasija*. (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V.), Échos d'Orient 154 (1929) 251–252.

¹⁶⁸ Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, *Markov Manastir*, 204.

¹⁶⁹ Актом од 18. јануара 1935. године Српска краљевска академија у потпуности замењује музеј у управљању Фондом Михајла Пупина, АНМ, Српска краљевска академија, бр. 35. од 18. јануара 1935.

¹⁷⁰ Петковић, Бошковић, *Дечани*.

¹⁷¹ Ђ. Бошковић, *Грачаница*, Београд, s. a.

¹⁷² Ђ. Мано-Зиси, *Дечани*, Београд 1934.

¹⁵⁹ Idem, *Старине: записи, најѝисци, лисѝине*, Београд 1923.

¹⁶⁰ Idem, *Манасѝир Студеница*, Београд 1924.

¹⁶¹ Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков Манасѝир*, Нови Сад 1925.

¹⁶² В. Р. Петковић, Ж. Татић, *Манасѝир Каленић*, Вршац 1926.

¹⁶³ С. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манасѝир Манасија*, Београд 1928.

¹⁶⁴ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I–II*, Beograd 1930, 1934.

¹⁶⁵ Idem, *Народни музеј, Хисѝоријско-уметнички музеј у 1924. ѝодини*, 180.

Сл. 17. Михајло Пуџин

Fig. 17. Mihajlo Pupin

Фотодокументовање баштине (1935–1940)

Када је, марта 1935. године, Историјско-уметнички музеј, како се тада називао Народни музеј, спојен с Музејом савремене уметности и када је настао Музеј кнеза Павла, који је смештен у адаптиране просторије Новог двора, започело је ново поглавље у тада девет деценија дугој историји Народног музеја.¹⁷³ Од отварања Музеја кнеза Павла за публику априла 1936. године у просторијама Новог двора коначно је било могуће изложити велики број предмета свих музејских одељења у складу с највишим принципима савремене музеологије. У тим новонасталим околностима и уз снажну подршку кнеза намесника музеј је могао да организује и велике међународне изложбе. Музеј кнеза Павла издавао је прво музејско гласило, репрезентативни часопис *Уметнички преглед*, научнопопуларног карактера, у којем су биле заступљене како расправе о националној уметности тако и оне о монументалној средњовековној уметности у Француској и Италији.¹⁷⁴

¹⁷³ О томе в. у књизи *Музеј кнеза Павла*.

¹⁷⁴ *Уметнички преглед* је излазио од 1937. до почетка рата (март 1941. године) сваког месеца, осим у августу и септембру. О часопису детаљније в. И. Суботић, *Милан Кашанин, европска уметност и часопис „Уметнички преглед“*, ЗНМ 16/2 (Београд 1997) 99–118.

Владимир Р. Петковић је смењен с места управника музеја, а за директора Музеја кнеза Павла постављен је Милан Кашанин, историчар уметности, дотадашњи кустос Музеја савремене уметности, француски ђак и близак кнежев пријатељ.¹⁷⁵ За разлику од својих претходника и њиховог снажног залагања за научно-истраживачку оријентисаност музеја, Милан Кашанин – директор који није истовремено био и професор Универзитета, будући да је његовим доласком на чело музеја та пракса коначно укинута – посветио се уређивању те институције, а она је, по његовим речима, била „прави европски музеј, достојан југословенске престонице и њених културних потреба“.¹⁷⁶ Стога је, у складу с новом политиком музеја, првенствена жеља управе била да створи велику централну фотоархиву свих важнијих уметничких споменика у земљи, али не и да те споменике истражује.¹⁷⁷ У сутерен музеја био је смештен савремено опремљен фотографски атеље, а рад на инвентарисању плоча је настављен. Крхки негативи на стакленим плочама смештени су у посебне ормане, набављене за ту сврху.¹⁷⁸ Таква организација омогућила је, међутим, да се студијске збирке смештене у сутерен ставе на располагање специјалистима.

Рад на формирању научне документације одвијао се у два правца. С једне стране, настављене су кампање снимања средњовековних споменика, а са друге су пажљиво праћена катастарска снимања на читавој територији Краљевине Југославије и редовно су упућиване молбе катастарским секцијама да се по један примерак основа старих градова или утврђења достави музеју. Кашанин се 4. јула 1939. године обратио Ваздухопловној команди тражећи авионске снимке Новог Брда и старог града Петрича,¹⁷⁹ средњовековних градова који су дуго били предмет његових истраживања.¹⁸⁰ Тражене фотографије су стигле у музеј 1. септембра.¹⁸¹ Милан Кашанин је наредне године за потребе илустровања текста о граду Магличу тражио и добио авионски снимак тог средњовековног утврђења на Ибру.¹⁸²

Након што је музеј отворио сталну поставку за грађанство, стекли су се услови за наставак рада на снимању средњовековних споменика на још широј територији него до тада, будући да је у програм музеја уврштено и снимање споменика у Приморју. Како је Музеј кнеза Павла о својим редовним активностима обавештавао јавност путем написа у *Уметничком прегледу*, прекинуто је с праксом објављивања годишњих извештаја у *Годишњаку Српске краљевске академије*. Нажалост, у *Уметничком прегледу* нису помињане кампање снимања средњовековних споменика, али је на основу архивске грађе што се чува

¹⁷⁵ Г. Станишић, *Милан Кашанин као директор Народног музеја*, in: *Музеј кнеза Павла*, 216–246.

¹⁷⁶ М. Кашанин, *Музеј Кнеза Павла*, ЈИЧ 2/1–4 (1936) 421.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 429.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ Архива Народног музеја у Београду, Музеј кнеза Павла (= АНМ МКП), бр. 479 од 4. јула 1939. године.

¹⁸⁰ М. Кашанин, *Градови и дворци у средњовековној Србији*, ed. Б. Иванић, Београд 2014.

¹⁸¹ АНМ МКП, бр. 606 од 1. септембра 1939. године.

¹⁸² АНМ МКП, бр. 1142 од 30. новембра 1940. године; М. Кашанин, *Град Маглич*, Уметнички преглед 4/1 (1941) 8–14.

у Народном музеју могуће утврдити који су споменици снимани и када је то рађено. Реч је о молбама за дозволу снимања које је директор музеја упућивао Светом архијерејском синоду Српске православне цркве, епископима и старешинама манастира,¹⁸³ о одлукама Архијерејског синода,¹⁸⁴ о путним налозима издатим кустосу Ђорђу Мано-Зисију и препаратору Бранимиру Бугарчићу, који је обављао снимања на терену,¹⁸⁵ као и о објавама које је музеј упућивао надлежним цивилним, црквеним и војним властима у вези с путовањима музејских стручњака.¹⁸⁶ С друге стране, док је активност на фотографисању споменика интензивно настављена, интервенције у вези са заштитом непокретне баштине сведене су на најмању могућу меру. Није забележено да је музеј предузимао неке значајније иницијативе у том правцу.¹⁸⁷ То је свакако било условљено, између осталог, и смањењем персонала у односу на претходни период. Задужења малог броја кустоса у Музеју кнеза Павла односила су се првенствено на руковођење збиркама. Како је рад у оквиру „музејске зграде“ захтевао потпуно ангажовање запослених, рад на терену односио се пре свега на археолошка истраживања. У складу с тим, музеј је по питању заштите локалитета интервенисао код Министарства унутрашњих дела како би се, услед непостојања закона о чувању старина, предузеле мере којима би се приватним лицима строго забранило истраживање и ископавање старина без контроле званичних и стручних лица.¹⁸⁸

Сл. 18. Свети Крж у Нину 1938. године (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 1069а)

Fig. 18. Church of the Holy Cross in Nin, 1938 (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 1069a)

¹⁸³ АНМ МКП, бр. 699 од 21. септембра 1936. године; АНМ МКП, бр. 732 од 26. септембра 1936. године; АНМ МКП, бр. 734 од 26. септембра 1936. године; АНМ МКП, бр. 819 од 2. новембра 1936. године; АНМ МКП, бр. 319 од 11. маја 1937. године; АНМ МКП, бр. 320 од 11. маја 1937. године; АНМ МКП, бр. 321 од 11. маја 1937. године; АНМ МКП, бр. 322 од 11. маја 1937. године; АНМ МКП, бр. 476 од 21. јула 1937. године; АНМ МКП, бр. 477 од 21. јула 1937. године; АНМ МКП, бр. 889 од 2. децембра 1937. године; АНМ МКП, бр. 911 од 4. октобра 1938. године; АНМ МКП, бр. 1068 од 2. децембра 1938. године; АНМ МКП, бр. 754 од 14. октобра 1939. године.

¹⁸⁴ Патријаршија Српске православне цркве, бр. 5097/ зап. 1181 од 24/11. септембра 1936; Црквени суд Православне епархије скопске, бр. 10501 од 29. септембра 1936. године; Архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и патријарх српски, бр. 819 од 2. октобра 1936. године; Православни епископ Епархије злетовско-струмичке, бр. 1641. од 5. новембра (23. октобра) 1936. године; Црквени суд Православне епархије скопске, бр. 12204 од 4. новембра 1936. године; Епархијски управни одбор Православне епархије рашко-призренске, бр. 1126. од 3. јуна 1937. године; Православна Митрополија црногорско-приморска, бр. 3496 од 25. јула 1937. године; Патријаршија Српске православне цркве, бр. 1961/ зап. 554 од 29/16. маја 1937. године; Патријаршија Српске православне цркве, бр. 2142 од 19. јуна 1937. године; Патријаршија Српске православне цркве, бр. 3393, 3395/ зап. 1058 од 8/21. августа 1937. године; Управа ставропигијалне лавре Свете Пећке патријаршије, бр. 173. од 13. септембра 1937. године; Управа Царске лавре В. Дечана бр. 1008 од 17. новембра 1937. године.

¹⁸⁵ АНМ МКП, бр. 199 од 21. марта 1937. године; АНМ МКП, бр. 636 од 2. јула 1938. године; АНМ МКП, бр. 663 од 20. јула 1938. године; АНМ МКП, бр. 961 од 24. октобра 1938. године; АНМ МКП, бр. 1069 од 2. децембра 1938. године; АНМ МКП, бр. 744 од 12. октобра 1939. године; АНМ МКП, бр. 22 од 16. јануара 1940. године.

¹⁸⁶ АНМ МКП, бр. 664 од 20. јула 1938. године; АНМ МКП, бр. 1068 од 2. децембра 1938. године.

¹⁸⁷ Наведен је пример манастира Бањске, где музеј предузима одређене кораке ради скретања пажње на значај обнове тог споменика.

¹⁸⁸ АНМ МКП, бр. 281 од 10. јуна 1935.

Сва снимања обављао је препаратор Музеја кнеза Павла Бранимир Бугарчић, а повремено је на путовања одлазио с кустосом Средњовековне и Историјске збирке Ђорђем Мано-Зисијем. Године 1936. снимани су споменици на територијама Жичке, Рашко-призренске и Скопске епархије: Студеница, Сопоћани, Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница, Псача, Лесново и Марков манастир.¹⁸⁹ И током 1937. године интензивно се радило на снимању и проучавању српских средњовековних споменика. Бранимир Бугарчић је добио у задатак да сними Пећку патријаршију, Морачу, Сопоћане, Грачаницу, Дечане, Градац, Петрову цркву, Ђурђево ступове, Вољавчу, порушене цркве у Бродареву, Студеницу, Ариље, Милешеву и Добрун, Давидовицу, Хисарџик и Жежевицу код Чачка.¹⁹⁰

С обзиром на значајан обим снимања, у предлогу буџета за 1938/1939. годину тражено је да се повећају средства за ту активност музеја.¹⁹¹ Године 1938.

¹⁸⁹ АНМ МКП, бр. 699 од 21. септембра 1936; АНМ МКП, бр. 732 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, бр. 734 од 26. септембра 1936; АНМ МКП, бр. 819 од 2. новембра 1936; АНМ МКП, бр. 854 од 11 новембра 1936. године.

¹⁹⁰ АНМ МКП, бр. 199 од 21. марта 1937; АНМ МКП, бр. 319 од 11. маја 1937; АНМ МКП, бр. 320, од 11. маја 1937; АНМ МКП, бр. 321, од 11. маја 1937; АНМ МКП, бр. 322 од 11. маја 1937; АНМ МКП, бр. 476 од 21. јула 1937; АНМ МКП, бр. 477 од 21. јула 1937; АНМ МКП, бр. 629. од 11. септембра 1937.

¹⁹¹ АНМ МКП, бр. 465 од 21. јула 1937.

у музеј је донето око 1000 снимака, и то не само српских средњовековних манастира (Жича, Грачаница, Пећка патријаршија, Старо Нагоричино, Матеич, Раваница, Дечани)¹⁹² већ – како се наводи у извештају за 1938 – и споменика „далматинске и старохрватске уметности у Приморју“ (сл. 18).¹⁹³

Наредне, 1939. године Бугарчић је више пута одлазио у Дечане, где је фотографисао живопис и скулптуру јер су у то време извођени радови на рестаурацији цркве, па су биле подигнуте скеле, што је омогућавало снимање и мање приступачних делова цркве.¹⁹⁴ Бугарчић је са Иваном Здравковићем, архитектом и помоћником кустоса Музеја кнеза Павла, исте године снимао и Ђилане, Ново Брдо и Петрич.¹⁹⁵ У Дечане се вратио и следеће, 1940. године, а током те године снимања су обављена још и у Студеници, Старој Павлици, Пећкој патријаршији и Каленићу.¹⁹⁶

Бранимир Бугарчић се из Дечана вратио 8. новембра 1940. године.¹⁹⁷ Било је то последње снимање неког средњовековног споменика које је Народни музеј извео. Улазак Југославије у Други светски рат прекинуо је сваки даљи рад на терену. У то време музејска фотодокументација бројала је више од 10.000 фотографских плоча.¹⁹⁸ Сачувани картони фототеке Музеја кнеза Павла показују да су мањи део ове збирке чинили и негативи на стакленим плочама настали током припрема за израду картона за мозаике цркве на Опленцу, а које је Музеј кнеза Павла преузео од двора, те су стога у картотеци и означени као дворске фотографије.

Изазови научних екскурзија

Тешко је с данашњег становишта појмити с каквим су све препрекама и изазовима били суочени сви поменути истраживачи старина. Успутне белешке, записи на маргинама и понеки документ допуштају да се наслуте околности с којима су били скопчани њихова путовања и њихов теренски рад.

Тежило се да се та путовања – која су, у зависности од финансијских средстава, трајала од неколико дана до неколико месеци – организују током пролећа, почев од априла, или радије током летњих месеци. Петковић у неколико наварата пише управо о томе како су само летњи месеци, јун, јул и август, пожељни за путовање и рад на терену.¹⁹⁹ Из времена до 1936. године нема података о томе да је за снимање храмова била потребна дозвола Синода Српске православне

цркве. Напротив, директор музеја обраћао се надлежном епископу како би га обавестио о доласку екипе у неку цркву или манастир његове епископије и како би га замолио да се постара за то да стручњаци из музеја несметано обаве свој посао.²⁰⁰ Једновремено је упућивано писмо обласним или среским властима, које су такође обавештаване о планираним радњама стручног тима Народног музеја, и мољено је за њихову подршку на путу. Будући да су се цркве и манастири налазили и ван оновремених граница Србије, било је потребно обезбедити заштиту надлежних цивилних власти на терену. Зарад тога је 1911. године Милоје Васић молио министра спољних послова да се обрати српским конзулима у Турској како би турске власти Петковићу пружиле заштиту на терену.²⁰¹ Путовања су, међутим, била скопчана и с другим неприликама. Петковић је био приморан да се врати с пута у Стару Србију – која се 1911. године још налазила у границама Османске империје – будући да је у тим областима избила епидемија колере.²⁰² Године пак 1924. „експедиција у Црну Гору, долину Лима и око Призрена, била је скопчана са врло великим тешкоћама, с обзиром на јако маларичне крајеве, кроз које се пролазило и на недостатак сваке удобности за становање.“²⁰³

Једно од најранијих сачуваних сведочанстава о атмосфери током путовања оставио је Габријел Мије, који је, присећајући се пута из 1906. године, у предговору своје знамените књиге о старој српској уметности написао „Nous voudrions citer tous ceux qui nous ont reçus ou nous ont aidés, ministres, diplomates, fonctionnaires, artistes et érudits, prélats et moines, depuis l'évêque de Priština, qui nous honora deux fois de sa visite à Gračanica, jusqu'au modeste paesan qui nous fit rôti un agneau en plain air, devant la pittoresque église de Rudenica, et ne voulait rien accepter, rien que notre visite, rien que le plaisir de nous offrir le café, dans sa salle spacieuse et claire, et de nous laisser lire, sur ses murs blancs, un compliment de bienvenue.“²⁰⁴

²⁰⁰ О томе сведоче документи из Архиве Народног музеја, сачувани готово из свих година у којима су снимања обављана, а међу њима: АНМ, бр. 137. од 10. маја 1908. године; АНМ, бр. 147 од 5. јуна 1910; АНМ, бр. 188 од 15. јула 1911.

²⁰¹ Милоје Васић пише следеће писмо министру просвете и црквених послова: „Г. Д^р Влад. Р. Петковић помоћник чувара Н.М. путује у стару Србију ради проучавања старих српских цркава. Да би добио заштиту турских власти у свом раду, потребна му је помоћ наших конзулата у Турској. Стога част ми је умолити Господина министра, да изволи учинити кораке код господина министра спољашњих послова, те да се наши конзулати у Турској телеграфским путем извести о путу г. Петковића, како би му били од помоћи у његову раду“, cf. АНМ, бр. 167 од 2. јула 1911. године.

²⁰² АНМ, бр. 187, јул 1911. О епидемији колере у Османском царству v. E. K. Unat, *Cholera epidemics in the Ottoman Empire during 1910–1913. and relevant events*, Yeni Tıp Tarihi Arastirmalari 1 (1995) 55–65.

²⁰³ Петковић, *Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. години*, 179.

²⁰⁴ „Желели бисмо на овом месту навести све оне који су нас примили и који су нам помогли, министре, дипломате, службенике, уметнике и ерудите, прелате и монахе, од епископа Приштине, који нам је учинио част двапут нас посетивши у Грачаници, до скромног сељанина који је за нас у природи, испред живописне цркве Руденице, испекао јагње на ражњу и који није желео ништа да прихвати заузврат, ништа сем наше посете, ништа осим задовољства да нас почаста кафом у својој просторној и светлој соби и да нас потом остави да читамо с тих белих зидова речи добродошлице“ (прев. аутора); cf. G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 10.

¹⁹² АНМ МКП, бр. 636 од 2. јула 1938; АНМ МКП, бр. 663 од 20. јула 1938; АНМ МКП, бр. 664 од 20. јула 1938; АНМ МКП, бр. 961 од 24. октобра 1938; АНМ МКП, бр. 1068 од 2. децембра 1938; АНМ МКП, бр. 1069 од 2. децембра 1938.

¹⁹³ АНМ МКП, бр. 83 од 27. фебруара 1939. године.

¹⁹⁴ АНМ МКП, бр. 744 од 12. октобра 1939. године; АНМ МКП, бр. 754 од 14. октобра 1939. године.

¹⁹⁵ АНМ МКП, бр. 468 од 1. јула 1939. године.

¹⁹⁶ АНМ МКП, бр. 22 од 16. јануара 1940. године; АНМ МКП, бр. 1134 од 27. новембра 1940. године.

¹⁹⁷ У Архиви Народног музеја сачуван је путни рачун што га је Бранимир Бугарчић поднео по завршетку службеног пута који је трајао од 15. октобра до 8. новембра 1940. године, АНМ МКП, бр. 1134 од 27. новембра 1940. године.

¹⁹⁸ АНМ МКП, бр. 588 од 10. новембра 1941. године.

¹⁹⁹ АНМ, бр. 115 од 29. априла 1910. године; Петковић, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народноме Музеју*, Годишњак СКА 23 (1910) 197–198.

Сл. 19. Екип истраживача с локалним становништвом у Леснову
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 705)

Fig. 19. Research team with the locals in Lesnovo, 1925
(National Museum in Belgrade, catalogue no. A 705)

Кустосе Народног музеја на тим научним експедицијама пратио је препаратор музеја у својству фотографа. Први препаратор Народног музеја вичан фотографисању био је Анта Мудровчић, чију умешност Петковић у више наврата истиче. Касније су као фотографи били запослени Јаков Павелић и Владимир Петропавловски, а потом и Бранимир Бугарчић, који је био сниматељ у Музеју кнеза Павла. С обзиром на то да је у Музеју кнеза Павла првенствен значај имала изра-

да документације о споменицима, а не њихово научно истраживање, Бугарчић је већину снимања обавио самостално. Поред сниматеља, део стручног тима повремено су чинили Светислав Страла и Пашко Вучетић, сликари, и архитекти Жарко Татић и Ђурђе Бошковић, који су, будући запослени као кустоси у Народном музеју, истраживања изводили и самостално.

Путовало се возом докле је то било могуће, а потом коњском запрегом или на магарцима. Запослени

у Народном музеју успевали су бесплатно да добију возне карте, али је свакако највећу препреку представљала количина пртљага који су морали носити са собом. Њихова путовања била су скопчана са честим преседањима, што је додатно утицало на дужину екскурзија и значајно компликовало кретање. Примера ради, путовање које је 1908. године предузео Петковић зарад проучавања живописа у Каленићу, Раваници, Манасији и Горњаку имало је следеће етапе: Београд–Дубравица, Дубравица–Пожаревац, Пожаревац–Петровац–Горњак, Горњак–Свилајнац–Манасија, Манасија–Раваница, Раваница–Ђуприја, Ђуприја–Јагодина, Јагодина–Каленић, Каленић–Јагодина, Јагодина–Београд.²⁰⁵ Део пртљага чинила је фотографска опрема – магнетијум, течност за развијање и пет туцета ортохроматских плоча мањег формата и исто толико плоча већег формата, то јест укупно 120 плоча.²⁰⁶ Петковић је те године сва снимања и истраживања обавио самостално и с те научне екскурзије донео је „једну обилну колекцију фотографија [...] око сто фотографских снимака“.²⁰⁷

Када је након Великог рата коначно било могуће наставити систематски истраживачки рад на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, осим уобичајених проблема у транспорту, било је потребно узети у обзир и неке друге евентуалне препреке на путу. О томе сведочи преписка управника Народног музеја Владимира Петковића с надлежним министима. У молби коју је он у априлу упутио министру просвете и црквених дела стоји: „Пошто ћу са господином Пашком Вучетићем и Антоном Мудровчићем, препаратом приликом престојећег нашег путовања у Нови Пазар и Кос. Митровицу и даље долином Лима, ради проучавања старих цркава, путовати кроз несигурне пределе то сам слободан умолити господина Министра, да би изволео подејствовати код господина Министра Војног и Морнарице, да ми изволи дати на послугу три револвера са по 20 метака, које ћу у случају да потрошим платити.“²⁰⁸ Једновременно је упутио и другу молбу, у којој је из безбедносних разлога тражио „потребан број жандарма коњаника у подручним областима као пратњу, на расположење“.²⁰⁹ Пред полазак на пут обратио се и министру саобраћаја како би „изволео наредити, да ми се за ово [путовање] издаду три засебне подвозне бесплатне карте II и две такве III класе за два служитеља, од Београда до Скопља и одатле до Косовске Митровице и натраг до Београда, са правом ношења до 800 кг. пртљага“.²¹⁰

Није познато шта је чинило тих осам стотина килограма пртљага, али је на основу списка пронађеног у заоставштини Владимира Петковића, иако каснијег датума, могуће реконструисати макар део пртљага који је он носио на теренска истраживања.²¹¹ Тај подробни списак састоји се из три целине: „I За проучавање и испитивање споменика, II За рад на терену III Најпотребнија приручна библиотека.“ Преносимо на овом месту његов први део у целисти:

²⁰⁵ АНМ, бр. 102 од 7. априла 1908. године.

²⁰⁶ *Ibid.*

²⁰⁷ Петковић, *Извештај о раду у Одељењу за српску и византиску уметност у Народном музеју*, Годишњак СКА 22 (1909) 188.

²⁰⁸ АНМ, бр. 122. од 18. априла 1920. године.

²⁰⁹ АНМ, бр. 123 од 18. априла 1920. године.

²¹⁰ АНМ, бр. 143 од 27. априла 1920. године.

²¹¹ Документ се чува у Заоставштини Владимира Петковића у Народном музеју.

Сл. 20. Скела у Дечанима
(фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. Б 581)

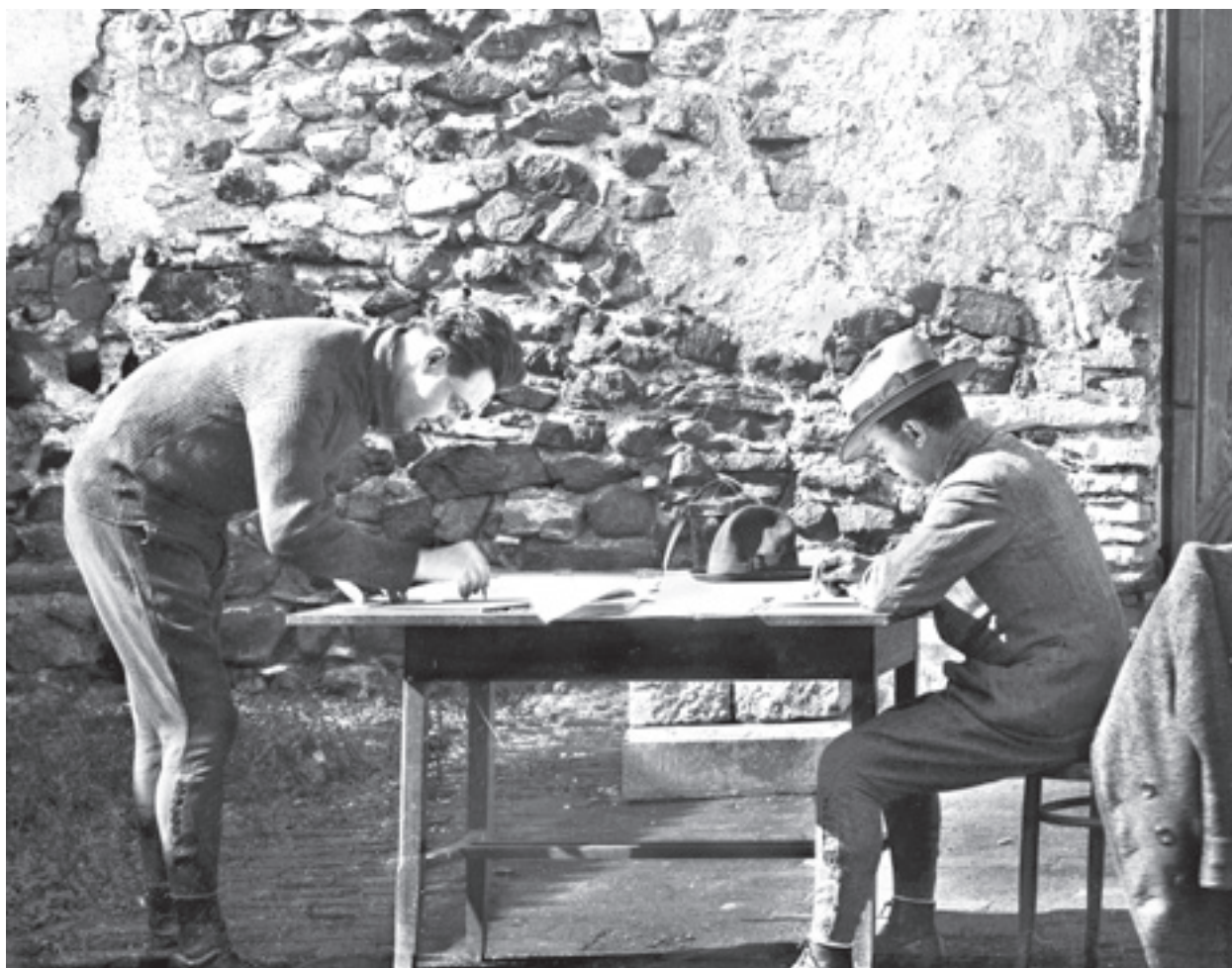
Fig. 20. Scaffolding at Dečani
(photo: National Museum in Belgrade, cat. no. B 581)

I За проучавање и испитивање споменика:

- 1) фотографски апарат 18/24 са нормалним ставивом;
- 2) фотографски апарат 13/18 " " "
- 3) " " 9/12 " " "
- 4) статив који се може извући до 4 m висине;
- 5) сочива дупла анастигмат;
- 6) целокупан фотографски лабораторијум;
- 7) фотографски материјал (плоче, хартије итд);
- 8) 2 рефлектора за осветљавање мрачних површина;
- 9) доглед;
- 10) увећавајуће стакло;
- 11) апарат за увећавање фотографија;
- 12) двокраке склапајуће лествице за висину од 4 m;
- 13) епидиаскоп

За снимање у унутрашњости цркава била је потребна и скела (сл. 20). Она се, по свему судећи, изналазила на лицу места; о таквој пракси сведочи рачун из 1940. године који је Бранимир Бугарчић поднео директору Музеја кнеза Павла, а који садржи ставке *скела* и *израда скеле*.²¹²

²¹² АНМ МКП, бр. 1137 од 27. новембра 1940.

Сл. 21. Александар Дероко и Жарко Татић у Жичи (фото: Народни музеј у Београду, инв. бр. А 508)

Fig. 21. Aleksandar Deroko and Žarko Tatić in Žiča (photo: National Museum in Belgrade, cat. no. A 508)

Није, међутим, свим споменицима било могуће прићи копненим путем, па се стручна музејска екипа, натоварена пртљагом, превозила и чамцем. Нажалост, један прелазак преко реке Треске у Македонији био је кобан по Жарка Татића. Татић је тај немили догађај детаљно описао: „Маја 1925. на неколико дана пре но што ће Њ. В. Краљ са Њ. В. Краљицом туду проћи здраво и срећно, експедиција Нар. Музеја са г. Др. В. Петковићем на челу и у којој је учествовао писац ових редова, пошла је истим малим чамцем уз набујалу реку. [...] Али изишавши на средину реке, веслачи, један сељак и писац ових врста [...] испустише управљање чамцем из својих руку и чамац им се у трен ока нађе назад, пред слапом и оним стенама које виру из воде и преко којих вода препљускује. [...] Да им се чамац не би преврнуо преко стења и све скупа поклопио, бродоломници почеше искакати редом, први, мештанин Здравко, уз плач, други, сликар г. Страла хладно и ћутећи, трећи, писац ових редова смејући се (ни сам не знајући зашто!) и најзад г. Др. Петковић, љутећи се! У води још, писац ових редова видео је да је најгоре прошао: сломио чашицу у левом колену, разбио се о стену од чега су се последице јавиле тек неколико месеци доцније, а годину и по доцније легао је у постељу из које се ни до данас (1929) није придигао.“²¹³

²¹³ Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости. Свејојска писма и монографске студије сцаре српске архивејуре. Дело илустрирано са 197 слика и цртежа у шексиу, 2 табле ван шексиа и 27 заглавља и иницијала комбинованих од сцаране писца*, Београд 1929, 194, п. 1.

Неколико година касније Татић се оклизнуо на пољедици и повредио кичму, што га је везало за постељу до конца. „Но ни ту није престао да ради. Између два напада болова успевао је да изради још и студије о споменицима које је последњих дана пред несрећу обишао.“²¹⁴

Приступ споменицима понекад је био тежак, али ни рад у њима није био без тешкоћа. На пример, проблем је представљао приступ капели у жичкој кули, могућ само помоћу мердевина, а оне су за Александра Дерока биле прекратке (сл. 21): „Требало је снимити ону капелу горе у Жичи. Покојни Жарко Татић (а било је то тамо ваљда 1925. године), наставио је био жицом неке криве мердевине, прислонио их и он, атлета какав је био, ухватио се горе и извукао 'на мишиће'. Ја за њим. Кад се после требало сићи, он опет 'на мишиће' доле до мердевина, а ја никако да дохватим ногама те проклете кратке и климаве мердевине...“²¹⁵

Иако поетичан, вероватно најверодостојнији опис оновременог рада на терену произашао је из пера Ђурђа Бошковића, који је о раду Габријела Мијеа оставио следећи запис: „... месецима, из дана у дан, без недеље, без празника, без одмора, под најтежим приликама за путовање, становање и исхрану, на сунцу или

²¹⁴ А. Дероко, *Жарко Татић, архивејуре и кустос Народної музеја у Београду*, Гласник СНД 12 (1934) 244–245.

²¹⁵ Idem, *Мало неких давних сећања*, in: *Сећања конзерватора*, ed. Р. Станић, Београд 1982, 12.

Сл. 22. Софи и Габријел Мије с Ђурђем Бошковићем у Брвенику 1935. године
(фото: Археолошки институт у Београду, Лејла Ђурђа Бошковића)
Fig. 22. Sophie and Gabriel Millet with Djurdje Bošković in Brvenik, 1935
(photo: Institute of Archaeology, Belgrade, Djurdje Bošković Legacy)

киши, по рушевинама зараслим у коров, или у хладним црквама у којима сече промаја, на дрхтавим скелама које каткада допиру до под саму куполу“ (сл. 22).²¹⁶

Нимало другачије није изгледао ни рад трудољубивих истраживача Народног музеја, пре свих Владимира Р. Петковића. Њиховим залагањем проучено је и снимљено више од три стотине локалитета на тери-

торији Србије, Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе, Херцеговине, Далмације и Свете Горе. Предмет истраживања првенствено су били архитектура и живопис средњовековних цркава, али нису занемарени ни предмети примењене уметности сачувани у ризницама, пре свега фрушкогорских манастира, као ни рукописно наслеђе. Систематско истраживање на терену било је важна почетна тачка кабинетског научног рада, као и неопходна основа за рад на заштити и обнови архитектуре и живописа. Многобројним сту-

²¹⁶ Прислужујућа беседа Г. Мијеа за доктора honoris causa Београдској универзитету са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића, 477.

дијама проблемског или монографског карактера, као и серијом публикација објављених у оквиру едиције *Српски сџоменици*, постављени су солидни темељи критичког и научног приступа проучавању средњовековног наслеђа код нас. На снимцима са стаклених плоча које се налазе у Народном музеју у Београду²¹⁷

²¹⁷ Иако у извештају из 1941. године (п. 197) стоји да је број фотографских плоча био већи од десет хиљада, део фонда је изгубљен током Другог светског рата и данас ова колекција снимка броји 7521 негатив на стакленим плочама у три формата.

сачувани су многи данас нечитљиви или уништени подаци, што ову колекцију чини незаобилазним инструментом у истраживању наше средњовековне уметности, баш онако како је пре више од једног столећа предвидео Владимир Петковић када је започињао рад на њеном формирању.²¹⁸

²¹⁸ Cf. п. 69 supra.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Анастасијевић Д. Н., *Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куришумлијске*, Годишњак СКА 30 (1922) 265–267 [Anastasijević D. N., *Izveštaj o izvršenom arheološkom iskopavanju kod Nemanjine Sv. Bogorodice kuršumlijske*, Godišnjak SKA 30 (1922) 265–267].
- Бараћ Д., *Јубилеј права о библиотекарству у Србији*, Гласник Народне библиотеке Србије 3/1 (2001) 7–16 [Barać D., *Jubilej prava o bibliotekarstvu u Srbiji*, Glasnik Narodne biblioteke Srbije, God. 3/1 (2001) 7–16].
- Богдановић С., *Михаило Валићковић и Драгутин Милутиновић као истраживачи средњовековних стварања*, in: С. Богдановић, Љ. Мишковић-Прелевић, *Излози српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, каталог изложбе, Београд 1978, 5–90 (Bogdanović S., *Mihailo Valtrović i Dragutin Milutinović kao istraživači srednjovekovnih starina*, in: S. Bogdanović, Lj. Mišković-Prelević, *Izlozi srpskog učenog društva. Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871–1884*, katalog izložbe, Beograd 1978, 5–90).
- Богосављевић-Петровић В., Гаčić Д., 1883. *Оснивање Српског археолошког друштва*, каталог изложбе, Београд 2009 (Bogosavljević-Petrović V., Gačić D., 1883. *Osnivanje Srpskog arheološkog društva*, katalog izložbe, Beograd 2009).
- Бошковић Ђ., VII *Извештаји о проучавању сџоменика*, Годишњак СКА 37 (1929) 211–218 [Bošković Dj., *VII Izveštaji o proučavanju spomenika*, Godišnjak SKA 37 (1929) 211–218].
- Бошковић Ђ., *Грачаница*, Београд, s. a. (Bošković Dj., *Gračanica*, Beograd, s. a.).
- Бошковић Ђ., *Рад на испитивању и обезбђивању средњовековних сџоменика*, Годишњак СКА 43 (1935) 257–261 [Bošković Dj., *Rad na ispitivanju i obezbeđivanju srednjovekovnih spomenika*, Godišnjak SKA 43 (1935) 257–261].
- Бошковић Ђ., *Рад на проучавању и конзервирању средњовековних сџоменика*, Годишњак СКА 42 (1934) 290–315 [Bošković Dj., *Rad na proučavanju i konserviranju srednjovekovnih spomenika*, Godišnjak SKA 42 (1934) 290–315].
- Бошковић Ђ., *Рад на проучавању, конзервирању и реставрисању средњовековних сџоменика*, Годишњак СКА 41 (1933) 248–256 [Bošković Dj., *Rad na proučavanju, konserviranju i restaurisanju srednjovekovnih spomenika*, Godišnjak SKA 41 (1933) 248–256].
- Бошковић Ђ., *Рад на реставрисању, конзервирању и проучавању средњовековних сџоменика*, Годишњак СКА 39 (1931) 217–237 [Bošković Dj., *Rad na restaurisanju, konserviranju i proučavanju srednjovekovnih spomenika*, Godišnjak SKA 39 (1931) 217–237].
- Бошковић Ђ., *Рад на реставрирању, конзервирању и проучавању средњовековних сџоменика*, Годишњак СКА 40 (1932) 255–261 [Bošković Dj., *Rad na restoriranju, konserviranju i proučavanju srednjovekovnih spomenika*, Godišnjak SKA 40 (1932) 255–261].
- Валтровић М., *Извештај о раду у Народном музеју године 1895*, Годишњак СКА 9 (1886) 67–90 [Valtrović M., *Izveštaj o radu u Narodnom muzeju godine 1895*, Godišnjak SKA 9 (1886) 67–90].
- Валтровић М., *Извештај о раду у Народном музеју године 1898*, Годишњак СКА 12 (1899) 167–179 [Valtrović M., *Izveštaj o radu u Narodnom muzeju godine 1898*, Godišnjak SKA 12 (1899) 167–179].
- Валтровић М., *Народни музеј у години 1899*, Годишњак СКА 13 (1900) 232–237 [Valtrović M., *Narodni muzej u godini 1899*, Godišnjak SKA 13 (1900) 232–237].
- Валтровић М., *Српској краљевској академији*, Годишњак СКА 10 (1898) 167–195 [Valtrović M., *Srpskoj kraljevskoj akademiji*, Godišnjak SKA 10 (1898) 191–193].
- Валићковић и Милутиновић: документи I. Теренска грађа 1871–1884, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006 (Valtrović i Milutinović: *dokumenti I. Terenska građa 1871–1884*, ed. T. Damljanović, Beograd 2006).
- Валићковић и Милутиновић: документи II. Теренска грађа 1872–1907, ed. Т. Дамљановић, Београд 2007 (Valtrović i Milutinović: *dokumenti II. Terenska građa 1872–1907*, ed. T. Damljanović, Beograd 2007).
- Валтровић М., *Белешке о манастиру Љубосићу*, Старица 1 (1907), бр. 2, 24–30 [Valtrović M., *Beleške o manastiru Ljubostinji*, Starinar 1 (1907), br. 2, 24–30].
- Валтровић М., *Извештај о раду у Народном музеју године 1897*, Годишњак СКА 11 (1898) 113–129 [M. Valtrović, *Izveštaj o radu u Narodnom muzeju godine 1897*, Godišnjak SKA 11 (1898) 113–129].
- Валтровић М., *Извештај о раду у Народном музеју године 1905*, Годишњак СКА 19 (1906) 235–241 [Valtrović M., *Izveštaj o radu u Narodnom muzeju godine 1905*, Godišnjak SKA 19 (1906) 235–241].
- Валтровић М., Милићевић М. Ђ., *Пројекат закона о стварању у Краљевини Србији*, Годишњак СКА 3 (1890) 44–55 [Valtrović M., Miličević M. Dj., *Projekat zakona o stvaranju u Kraljevini Srbiji*, Godišnjak SKA 3 (1890) 44–55].
- Валтровић М., *Народни музеј*, Годишњак СКА 15 (1901) 241–251 [Valtrović M., *Narodni muzej*, Godišnjak SKA 15 (1901) 241–257].
- Валтровић М., *Народни музеј*, Годишњак СКА 18 (1905) 221–235 [Valtrović M., *Narodni muzej*, Godišnjak SKA 18 (1905) 221–235].
- Валтровић М., *О фототипији*, Нова Искра 6 (1901) 166–169 [Valtrović M., *O fotografiji*, Nova Iskra 6 (1901) 166–169].
- Валтровић М., *Римска гробница у селу Брестовику. Са две табле*, Старица 1 (1907) 128–140 [Valtrović M., *Rimska grobnica u selu Brestoviku. Sa dve table*, Starinar 1 (1907) 128–140].
- Валтровић М., *Српске црквене стварине на Будимпештанској земаљској изложби*, Старица 2 (1885) 101–121 [Valtrović M., *Srpske crkvene starine na Budimpeštanskoj zemaljskoj izložbi*, Starinar 2 (1885) 101–121].
- Васић М., *Неколико преисторијски налази из Винче. Са 41 сликом*, Старица 1 (1907) 89–127 [Vasić M., *Nekoliko preistorijski nalasci iz Vinče. Sa 41 slikom*, Starinar 1 (1907) 89–127].
- Васић М., *Народни музеј*, Годишњак СКА 20 (1907) 201–212 [Vasić M., *Narodni muzej*, Godišnjak SKA 20 (1907) 202].
- Васић М., *Праисторијска војивна гривна и утицаји микенске културе у Србији. С једном таблом и 9 слика*, Старица 1 (1907) 1–34 [Vasić M., *Praistorijska votivna grivna i uticaji mikenske kulture u Srbiji. S jednom tablom i 9 slika*, Starinar 1 (1907) 1–34].
- Васић М., *Римске опеке из Ритојека. С једном сликом*, Старица 1 (1907) 36–38 [Vasić M., *Rimske opeke iz Ritopeka. S jednom slikom*, Starinar 1 (1907) 36–38].
- Васић М., *Старосрпска налазишта у Србији. С две табле и 31 сликом*, Старица 1 (1907) 39–88 [Vasić M., *Starosrpska nalazišta u Srbiji. S dve table i 31 slikom*, Starinar 1 (1907) 39–88].
- Величковић М., *Народни музеј за време Михаила Валићковића 1881–1906*, ЗНМ 8 (1975) 611–47 [Veličković M., *Narodni muzej za vreme Mihaila Valtrovića 1881–1906*, ZNM 8 (1975) 611–47].
- Војводић Д., *На трагу изгубљених фреска Жиче (I)*, Зограф 34 (2010) 71–86 [Vojvodić D., *Na tragu izgubljenih fresaka Žiče (I)*, Zograf 34 (2010) 71–86].

- Вујновић А., Музејска делатност Михаила Валићровића, in: Валићровић и Милутиновић: џумачења, ed. Т. Дамљановић, Београд 2008, 91–107 [Vujnović A., Muzejska delatnost Mihaila Valtrovića, in: Valtrović i Milutinović: tumačenja, ed. T. Damljanović, Beograd 2008, 91–107].
- Вујновић А., Предисторија Историјској музеја Србије. Историјска музејска делатност у Србији од 1840. до 1963, in: 50 година Историјској музеја Србије: 1963–2013, ed. С. Бојковић, Београд 2013, 7–48 [Vujnović A., Predistorija Istorijskog muzeja Srbije. Istorijaska muzejska delatnost u Srbiji od 1840. do 1963, in: 50 godina Istorijskog muzeja Srbije: 1963–2013, ed. S. Bojković, Beograd 2013, 7–48].
- Габријел Мије и српски средњовековни сџоменици. Присјућуна беседа Г. Мијеа за доктора honoris causa Београдској универзитету са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића, Српски књижевни гласник 46/6 (Београд, 16. новембар 1935) 475–477 [Gabrijel Mije i srpski srednjovekovni spomenici. Pristupna beseda G. Mijea za doktora honoris causa Beogradskog univerziteta sa uvodnim beleškama prof. Dj. Boškovića, Srpski književni glasnik 46/6 (Beograd, 16. novembar 1935) 475–477].
- Гарашанин М., Српско археолошко друштво од 1883. до 1983, in: Сџоменица Српској археолошкој друштву, ed. Н. Тасић, Београд 1983, 9–16 [Garašanin M., Srpsko arheološko društvo od 1883. do 1983, in: Spomenica Srpskog arheološkog društva, ed. N. Tasić, Beograd 1983, 9–16].
- Глигоријевић-Максимовић М., Габријел Мије – историчар византијске уметности, Свеске ДИУС 19 (1988) 6–14 [Gligorijević-Maksimović M., Gabriel Mije – istoričar vizantijske umetnosti, Sveske DIUS 19 (1988) 6–14].
- Говор којим је изасланик Српској ученој друштву за снимање уметничких сџарина џо Србији, Михаило Валићровић отворио друју изложу снимака архитектонских, скулптуралних и живописних. 14. априла 1874, Гласник СУД 41 (1874) 339–352 [Govor kojim je izaslanik Srpskog učenog društva za snimanje umetničkih starina po Srbiji, Mihailo Valtrović otvorio drugi izlog snimaka arhitektonskih, skulpturalnih i živopisnih. 14. aprila 1874, Glasnik SUD 41 (1875) 339–352].
- Грбић М., М. Валићровић, први српски археолог и музеолог, ЛМС 355 (1941) 97–102 [Grbić M., M. Valtrović, prvi srpski arheolog i muzeolog, LMS 355 (1941) 97–102].
- Грбић М., Српска Акропола, Београдске општинске новине, бр. 4, год. 51 (април 1933) 284–286 [Grbić M., Srpska Akropola, Beogradske opštinske novine, br. 4, god. 51 (april 1933) 284–286].
- Грозданов Ц., У славу Габријела Мијеа, Ниш и Византија 4 (2006) 17–27 [Grozdanov C., U slavu Gabrijela Mijea, Niš i Vizantija 4 (2006) 17–27].
- Дамјановић В. Р., Конзерватџорски радови на Сџујовима у Расу, Музеји 1 (1948) 106–111 [Damjanović V. R., Konzervatorski radovi na Stupovima i Rasi, Muzeji 1 (1948) 106–111].
- Дебељковић Б., Прва изложба фџтоамајера у Београду 1901, Београд 2001, електронско издање: http://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html, приступљено 20. 6. 2014. [Debeljković B., Prva izložba fotoamatara u Beogradu 1901 (Beograd 2001), elektronsko izdanje: http://www.rastko.rs/fotografija/100godina/100-godina_c.html, pristupljeno 20. 6. 2014].
- Дебељковић Б., Сџара српска фџтографџа, Београд 2005 [Debeljković B., Stara srpska fotografija, Beograd 2005].
- Дероко А., Жарко Татић, архитектџа и кустџос Народнџ музеја у Београду, Гласник СНД 12 (1934) 244–245 [Deroko A., Žarko Tatić, arhitekta i kustos Narodnog muzeja u Beogradu, Glasnik SND 12 (1934) 244–245].
- Дероко А., Мало неких давних сећања, in: Сећања конзерватџора, ed. Р. Станић, Београд 1982 [Deroko A., Malo nekih davnih sećanja, in: Sećanja konzervatora, ed. R. Stanić, Beograd 1982].
- Дероко А., Публикације Народнџ музеја у Београду о нашој средњовековној уметности, ЈИЧ 1/1–4 (1935) 142–146 [Deroko A., Publikacije Narodnog muzeja u Beogradu o našoj srednjovekovnoj umetnosti, JIČ 1/1–4 (1935) 142–146].
- Драшковић Д., Фџтографџе и разгледнице у Народном музеју у Краљеву, Наша прошлџст 6 (2005) 33–71 [Drašković D., Fotografije i razglednice u Narodnom muzeju u Kraljevu, Naša prošlost 6 (2005) 33–71].
- Ђорђевић Б., Радић В., Цвјетићанин Т., Археолошка делатност Народнџ музеја, ЗНМ 18/1 (2005) 11–28 [Djordjević B., Radić V., Cvjetićanin T., Arheološka delatnost Narodnog muzeja, ZNM 18/1 (2005) 11–28].
- Ђорђевић И. М., Владимир Р. Петковић, уредник Сџаринара од 1931–1956, Старинар 25 (1984) 41–46 (= idem, Сџудџе српске средњовековне уметности, Београд 2008, 528–535) [Djordjević I. M., Vladimir R. Petković, urednik Starinara od 1931–1956, Starinar 25 (1984) 41–46 (= idem, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 528–535)].
- Ђорђевић И. М., Петковић Р. Владимир, ЕСИ, 568 [Djordjević I. M., Petković R. Vladimir, ESI, 568].
- Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920, Годишњак СКА 28 (1921) 52 [Zajednički skup Akademije filosofskih nauka i umetnosti, 12. januar 1920, Godišnjak SKA 28 (1921) 52].
- Зборник Закона и уредаба у Књажевсџу Србији изданих, 36, од 18. августџа до 26. јуна 1881, Београд 1881 [Zbornik Zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji izdanih, 36, od 18. avgusta do 26. juna 1881, Beograd 1881].
- Кашанин М., Бела црква Каранска, Старинар 4 (1926–1927) 115–219 [Kašanin M., Bela crkva Karanska, Starinar 4 (1926–1927) 115–219].
- Кашанин М., Град Мајлич, Уметнички преглед 4/1 (1941) 8–14 [Kašanin M., Grad Maglič, Umetnički pregled 4/1 (1941) 8–14].
- Кашанин М., Градови и дворци у средњовековној Србији, ed Б. Иванић, Београд 2014 [Kašanin M., Gradovi i dvorci u srednjovekovnoj Srbiji, ed. B. Ivanić, Beograd 2014].
- Кашанин М., Извешџај М. Кашанина, Годишњак СКА 34 (1926) 348–352 [Kašanin M., Izveštaj M. Kašanina, Godišnjak SKA 34 (1926) 348–352].
- Кашанин М., Музеј Кнеза Павла, ЈИЧ 1–4 (1936) 421–430 [Kašanin M., Muzej Kneza Pavla, JIČ 1–4 (1936) 421–430].
- Коларић М., Народни музеј у Београду 1844–1944, краћак истџоријџи, Београд 1991 [Kolarić M., Narodni muzej u Beogradu 1844–1944, kratak istorijat, Beograd 1991].
- М(андић) С., Фреске скинутџе са зигова неких џоружених цркава, Саопштења 1 (1956) 169–171 [M(andić) S., Freske skinute sa zidova nekih porušenih crkava, Saopštenja 1 (1956) 169–171].
- Мано Зиси Ђ., V Средњовековно и истџоријско одељење. Б. Раг изван Музеја, Годишњак СКА 39 (1931) 199–214 [Mano Zisi Dj., V Srednjovekovno i istorijsko odeljenje. B. Rad izvan Muzeja, Godišnjak SKA 39 (1931) 199–214].
- Мано-Зиси Ђ., Дечани, Београд 1934 [Mano-Zisi Dj., Dečani, Beograd 1934].
- Мано-Зиси Ђ., Извешџај о сџању и раду на уређењу средњовековне и народне истџоријске збирке Народнџ музеја у џог. 1928, Годишњак СКА 37 (1929) 234–238 [Mano-Zisi Dj., Izveštaj o stanju i radu na uređenju srednjovekovne i narodne istorijske zbirke Narodnog muzeja u god. 1928, Godišnjak SKA 37 (1929) 234–238].
- Мано-Зиси Ђ., Један запис кайићела из Дечана – истџод фрескослике Зачећа Каина, Старинар 3/5 (1930) 185–193 [Mano-Zisi Dj., Jedan zapis kapitela iz Dečana – ispod freskoslike Začeca Kaina, Starinar 3/5 (1930) 185–193].
- Мано-Зиси Ђ., Средњовековно и хистџоријско одељење, Годишњак СКА 43 (1935) 249–253 [Mano-Zisi Dj., Srednjovekovno i historijsko odeljenje, Godišnjak SKA 43 (1935) 249–253].
- Мано-Зиси Ђ., Средњовековна и истџоријска збирка, Годишњак СКА 38 (1930), 247–248 [Mano-Zisi Dj., Srednjovekovna i istorijska zbirka, Godišnjak SKA 38 (1930) 247–248].
- Мано-Зиси Ђ., Средњовековно и Хистџоријско одељење, Годишњак СКА 40 (1932) 238–247 [Mano-Zisi Dj., Srednjovekovno i Historijsko odeljenje, Godišnjak SKA 40 (1932) 238–247].
- Мано-Зиси Ђ., Средњовековно и хистџоријско одељење, Годишњак СКА 42 (1934) 274–284 [Mano-Zisi Dj., Srednjovekovno i historijsko odeljenje, Godišnjak SKA 42 (1934) 274–278].
- Медаковић Д., Љубомир Сџџџановић и српска истџорија уметности, ЗЛУМС 25 (1989) 135–146 [Medaković D., Ljubomir Stojanović i srpska istorija umetnosti, ZLUMS 25 (1989) 135–146].
- Миленковић С., Круичан А., Истџоријџи библиотеке Народнџ музеја у Београду, Београд 2012 [Milenković S., Kručićan A., Istorijat biblioteke Narodnog muzeja u Beogradu, Beograd 2012].
- Милинковић М., Ка истџоријџу настџаве археолоџије на Филозофском факултџету у Београду – џоводом 150-те џодинице Филозофској факултџету, Гласник САД 5 (1989) 124–138 [Milinković M., Ka istorijatu nastave arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu – povodom 150-te godišnjice Filozofskog fakulteta, Glasnik SAD 5 (1989) 124–138].

- Милинковић М., Михаило Валићковић и оснивање катедре за археологију, Зборник Филозофског факултета у Београду: Научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета, ed. М. Поповић, Београд 1990, 189–197 [Milinković M., Mihailo Valtrović i osnivanje katedre za arheologiju, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu: Naučni skup povodom stopedesetogodišnjice Filozofskog fakulteta, ed. M. Popović, Beograd 1990, 189–197].
- Милинковић М., Михаило Валићковић, први уредник Старицара, Старицар 34 (1984) 13–19 [Milinković M., Mihailo Valtrović, prvi urednik Starinara, Starinar 34 (1984) 13–19].
- Мирковић Л., VII Извештај о истраживању споменика, Годишњак СКА 37 (1929) 209–211 [Mirković L., VII Izveštaji o proučavanju spomenika, Godišnjak SKA 37 (1929) 209–211].
- Мирковић Л., Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков Манастир код Скопља, Годишњак СКА 32 (1924) 313–315 [Mirković L., Izveštaj o ekspediciji Narodnog Muzeja u Markov Manastir kod Skoplja, Godišnjak SKA 32 (1924) 313–315].
- Мирковић Л., Старице фрушкогорских манастира, Београд 1931 [Mirković L., Starine fruskoških manastira, Beograd 1931].
- Мирковић Л., Татић Ж., Марков Манастир, Нови Сад 1925 [Mirković L., Tatić Ž., Markov Manastir, Novi Sad 1925].
- Мирковић Л., Црквени уметнички вез, Београд 1940 [Mirković L., Crkveni umetnički vez, Beograd 1940].
- Мишковић-Прелевић Љ., Валићковићеве нацрте за крунибене инсигније Петра I Карађорђевића, ЗМПУ 24–25 (1980–1981) 119–125 [Mišković-Prelević Lj., Valtrovićevi nacrti za krunidbene insignije Petra I Karađorđevića, Zbornik MPU 24–25 (1980–1981) 119–125].
- Мишковић-Прелевић Љ., Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валићковића на снимању споменика у Србији, in: Богдановић С., Мишковић-Прелевић Љ., Излози Српској ученој друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, каталог изложбе, Београд 1978, 93–101 [Mišković-Prelević Lj., Rad Dragutina Milutinovića i Mihaila Valtrovića na snimanju spomenika u Srbiji, in: Bogdanović S., Mišković-Prelević Lj., Izlozi Srpskog učenog društva. Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871–1884, katalog izložbe, Beograd 1978, 93–101].
- Музеј кнеза Павла, ed. Т. Цвјетићанин, Београд 2009 (Музеј кнеза Павла, ed. Т. Cvjetićanin, Beograd 2009).
- Никић Љ., Жујовић Г., Радојчић-Костић Г., Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српској ученој друштва и Српске краљевске академије 1841–1947, Београд 2008 [Nikić Lj., Žujović G., Radojčić-Kostić G., Gradja za biografski rečnik članova Društva srpske slovesnosti, Srpskog učenog društva i Srpske kraljevske akademije 1841–1947, Beograd 2008].
- Новаковић С., Српски историјско-етнографски музеј, предлог и нацрт, Гласник СУД 34 (1872) 336–356 [Novaković S., Srpski istorijsko-etnografski muzej, predlog i nacrt, Glasnik SUD 34 (1872) 336–356].
- Опис ствари из заоставштине Вука Стефановића Караџића, Београд 1900. године (Opis stvari iz zaostavštine Vuka Stefanovića Karadžića, Beograd 1900. godine).
- Петковић В. Р., Манастир Студеница, Београд 1924 (Petković V. R., Manastir Studenica, Beograd 1924).
- Петковић В. Р., Бошковић Ђ., Манастир Дечани I–II, Београд 1941 (Petković V. R., Bošković Dj., Manastir Dečani I–II, Beograd 1941).
- Петковић В. Р., Жича I–II, Старицар 1 (1907) 141–187 [Petković V. R., Žiča I–II, Starinar 1 (1907) 141–187].
- Петковић В. Р., Заручни прстен краља Радослава. С I сликом, Старицар 1 (1907) 30–33 [Petković V. R., Zaručni prsten kralja Radoslava. S I slikom, Starinar 1 (1907) 30–33].
- Петковић В. Р., Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју у јог. 1907, Годишњак СКА 21 (1908) 325–332 [Petković V. R., Izveštaj o radu u Odeljenju za srpsku i vizantijsku umetnost u Narodnome Muzeju u god. 1907, Godišnjak SKA 21 (1908) 325–332].
- Петковић В. Р., Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју, Годишњак СКА 22 (1909) 179–191 [Petković V. R., Izveštaj o radu u Odeljenju za srpsku i vizantijsku umetnost u Narodnome Muzeju, Godišnjak SKA 22 (1909) 179–191].
- Петковић В. Р., Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју, Годишњак СКА 23 (1910) 195–207 [Petković V. R., Izveštaj o radu u Odeljenju za srpsku i vizantijsku umetnost u Narodnome Muzeju, Godišnjak SKA 23 (1910) 195–207].
- Петковић В. Р., Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Нар. Музеју, Годишњак СКА 25 (1912) 293–301 [Petković V. R., Izveštaj o radu u Odeljenju za srpsku i vizantijsku umetnost u Nar. Muzeju, Godišnjak SKA 25 (1912) 293–301].
- Петковић В. Р., Извештај о раду у Одељењу Народног Музеја за српске и византијске старице у јогини 1906, Годишњак СКА 20 (1907) 213–221 [Petković V. R., Izveštaj o radu u odeljenju Narodnog Muzeja za srpske i vizantijske starine u godini 1906, Godišnjak SKA 20 (1907) 213–221].
- Петковић В. Р., Извештај о станању и раду Народног музеја у 1921. јог., Годишњак СКА 30 (1922) 238–252 [Petković V. R., Izveštaj o stanju i radu Narodnog muzeja u 1921. god, Godišnjak SKA 30 (1922) 238–252].
- Петковић В. Р., Иконографија манастирских цркава у Србији, Нова Искра 10 (1906) 301–305; 11–12 (1906) 341–346 [Petković V. R., Ikonografija manastirskih crkava u Srbiji, Nova Iskra 10 (1906) 301–305; 11–12 (1906) 341–346].
- Петковић В. Р., Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. јог., Годишњак СКА 37 (1929) 187–195 [Petković V. R., Istorijsko-umetnički (Narodni) Muzej u 1927. god., Godišnjak SKA 37 (1929) 187–195].
- Петковић В. Р., Историјско-уметнички Музеј у 1928. јог., Годишњак СКА 37 (1929) 218–225 [Petković V. R., Istorijsko-umetnički Muzej u 1928. god., Godišnjak SKA 37 (1929) 218–225].
- Петковић В. Р., Историјско-уметнички музеј у 1931. јогини, Годишњак СКА 40 (1932) 221–228 [Petković V. R., Istorijsko-umetnički muzej u 1931. godini, Godišnjak SKA 40 (1932) 221–228].
- Петковић В. Р., Манастир Раваница, Београд 1922 (Petković V. R., Manastir Ravanica, Beograd 1922).
- Петковић В. Р., Народни музеј у 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. и 1919. јог., Годишњак СКА 28 (1921) 205–208 [Petković V. R., Narodni muzej u 1914., 1915., 1916., 1917., 1918. i 1919. god., Godišnjak SKA 28 (1921) 205–208].
- Петковић В. Р., Народни музеј у 1920. јог., Годишњак СКА 29 (1921) 141–160 [Petković V. R., Narodni muzej u 1920. god., Godišnjak SKA 29 (1921) 141–160].
- Петковић В. Р., Народни музеј у 1922. јогини, Годишњак СКА 31 (1923) 130–133 [Petković V. R., Narodni muzej u 1922. godini, Godišnjak SKA 31 (1923) 130–133].
- Петковић В. Р., Народни музеј у 1923. јогини, Годишњак СКА 32 (1924) 284–298 [Petković V. R., Narodni muzej u 1923. godini, Godišnjak SKA 32 (1924) 284–298].
- Петковић В. Р., Народни музеј у 1926. јогини, Годишњак СКА 35 (1927) 294–300 [Petković V. R., Narodni muzej u 1926. godini, Godišnjak SKA 35 (1927) 294–300].
- Петковић В. Р., Народни музеј, Историјско-уметнички музеј у 1925. јог, Годишњак СКА 34 (1926) 310–315 [Petković V. R., Narodni muzej, Istorijsko-umetnički muzej u 1925. god, Godišnjak SKA 34 (1926) 310–315].
- Петковић В. Р., Народни музеј, Хисторијско-уметнички музеј у 1924. јогини, Годишњак СКА 33 (1925) 178–191 [Petković V. R., Narodni muzej, Historijsko-umetnički muzej u 1924. godini, Godišnjak SKA 33 (1925) 178–191].
- Петковић В. Р., Одељење за српску и византијску уметност у Народноме Музеју, Годишњак СКА 24 (1911) 293–301 [Petković V. R., Odeljenje za srpsku i vizantijsku umetnost u Narodnome Muzeju, Godišnjak SKA 24 (1911) 293–301].
- Петковић В. Р., Српски споменици XVI–XVIII века, Старицар, н.р. година VI (1914) 165–203 [Petković V. R., Srpski spomenici XVI–XVIII veka, Starinar, n.r. godina VI (1914) 165–203].
- Петковић В. Р., Старице: записи, написи, листине, Београд 1923 (Petković V. R., Starine: zapisi, natpisi, listine, Beograd 1923).
- Петковић В. Р., Татић Ж., Манастир Каленић, Вршац 1926 (Petković V. R., Tatić Ž., Manastir Kalenić, Vršac 1926).
- Петковић В. Р., Фреске из унутрашњега нартекса цркве у Каленићу, Старицар 3 (1908) 121–143 [Petković V. R., Freske iz unutrašnjeg narteksa u Kaleniću, Starinar 3 (1908) 121–143].
- Петковић В. Р., Хисторијско-уметнички музеј у 1932. јогини, Годишњак СКА 41 (1933) 208–217 [Petković V. R., Historijsko-umetnički muzej u 1932. godini, Godišnjak SKA 41 (1933) 208–217].

- Петковић В. Р., *Хисторијско-уметнички музеј у 1933. години*, Годишњак СКА 42 (1934) 250–253 [Petković V. R., *Historijsko-umetnički muzej u 1933. godini*, Godišnjak SKA 42 (1934) 250–253].
- Петковић В. Р., *Хисторијско-уметнички музеј у 1934. години*, Годишњак СКА 43 (1934) 241–243 [Petković V. R., *Historijsko-umetnički muzej u 1934. godini*, Godišnjak SKA 43 (1934) 241–243].
- Петковић В., *Историјско-уметнички музеј у 1930. години*, Годишњак СКА 39 (1931) 188–193 [Petković V., *Istorijsko umetnički muzej u 1930. godini*, Godišnjak SKA 39 (1931) 188–193].
- Петковић С., *Средњовековна уметност и археологија у Старинару (1884–1984)*, Старинар 35 (1984) 140 [Petković S., *Srednjovekovna umetnost i arheologija u Starinaru (1884–1984)*, Starinar 35 (1984) 140].
- Петровић П., *Летајући Михаило Пулина у Народној музеју у Београду*, in: Пупин: од физичке ка духовној реалности, ed. А. Нинковић-Ташић, Београд 2016, 134–139 [Petrović P., *Legat Mihaila Pupina u Narodnom muzeju u Beogradu*, in: *Pupin: od fizičke ka duhovnoj realnosti*, ed. A. Ninković-Tašić, Beograd 2016, 134–139].
- Поповић Б., *Сиварање збирке којица фресака и српско научно мишљење XX века*, ЗНМ 18/2 (2007) 511–520 [Popović B., *Stvaranje zbirke kojića fresaka i srpsko naučno mišljenje XX veka*, ZNM 18/2 (2007) 511–520].
- Поповић В., Јевремовић Н., *Народни музеј у Београду: 1844–1994*, каталог изложбе, Београд 1994 [Popović V., Jevremović N., *Narodni muzej u Beogradu: 1844–1994*, katalog izložbe, Beograd 1994].
- Поповић П. Ј., Петковић В. Р., *Сликарица Народног музеја, Псача, Каленић*, Београд, 1933 [Popović P. J., Petković V. R., *Staro Nagoričino, Psača, Kalenić*, Beograd, 1933].
- Поповић Д., *Владимир Р. Петковић*, Старинар 5–6 (1956) (комплетна библиографија), XV–XXIV [Popović D., *Vladimir R. Petković*, Starinar, 5–6 (1956) (kompletna bibliografija), XV–XXIV].
- Прерадовић Д., *Каталогизација колекције снимака средњовековних споменика Народног музеја у Београду: историјат и проблематика*, ЗНМ 22/2 (2016) 81–98 [Preradović D., *Katalogizacija kolekcije snimaka srednjovekovnih spomenika Narodnog muzeja u Beogradu: istorijat i problematika*, ZNM 22/2 (2016) 81–98].
- Прерадовић Д., *Прво путовање Габријела Мијеа по Србији и његови резултати*, in: Срби о Французима – Французи о Србима, ed. Ј. Новаковић, Београд 2015, 187–205 [Preradović D., *Prvo putovanje Gabrijela Mijea po Srbiji i njegovi rezultati*, in: *Srbi o Francuzima – Francuzi o Srbima*, ed. J. Novaković, Beograd 2015, 187–205].
- Прерадовић-Петровић Д., *Којица у музеју: на примеру Галерије фресака*, ЗНМ 17/2 (Београд 2004) 558–559 [Preradović-Petrović D., *Kojića u muzeju: na primeru Galerije fresaka*, ZNM 17/2 (Beograd 2004) 558–559].
- Радић Р., *Настава византологије на Београдском универзитету*, in: Криза и перспектива знања и науке, ed. Б. Димитријевић, Ниш 2012, 289–299 [Radić R., *Nastava vizantologije na Beogradskom univerzitetu*, in: *Kriza i perspektiva znanja i nauke*, ed. B. Dimitrijević, Niš 2012, 289–299].
- Радић Р., *Сто година Катедре и Семинара за византологију*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 56–1 (2008) 177–187 [Radić R., *Sto godina Katedre i Seminara za vizantologiju*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 56–1 (2008) 177–187].
- Састанац Одбора за израду плана снимања и издавање споменика старе српске архитектуре и живопису у Београду, 11. марта 1913, Годишњак СКА 27 (1914) 84 [Sastanak Odbora za izradu plana snimanja i izdavanje spomenika stare srpske arhitekture i živopisa u Beogradu, 11. marta 1913, Godišnjak SKA 27 (1914) 84].
- Софронијевић М., *Даривали су своје отечество*, Београд 1995, електронско издање: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/16_c.html (приступљено 21. 6. 2014) [Sofronijević M., *Darivali su svoje otčestvu*, Beograd 1995. elektronsko izdanje: http://www.rastko.rs/istorija/zaduzbinari/msofronijevic1995/16_c.html (pristupljeno 21. 06. 2014)].
- Списак слика изложених у Галерији Народног музеја, Београд 1901 (*Spisak slika izloženih u Galeriji Narodnog muzeja*, Beograd 1901).
- Срејовић Д., *Археологија на Великој школи Универзитета у Београду*, in: Споменица српској археолошкој друштва 1883–1983, ed. Н. Ташић, Београд 1983, 17–25 [Srejić D., *Arheologija na Velikoj školi Univerziteta u Beogradu*, in: *Spomenica srpskog arheološkog društva 1883–1983*, ed. N. Tašić, Beograd 1983, 17–25].
- Станишић Г., *Милан Кашанин као директор Народног музеја*, in: Музеј кнеза Павла, 216–246 [Stanišić G., *Milan Kašanin kao direktor Narodnog muzeja*, in: *Muzej kneza Pavla*, 216–246].
- Станојевић С., Мирковић Л., Бошковић Ђ., *Манастир Манасија*, Београд 1928 [Stanojević S., Mirković L., Bošković Dj., *Manastir Manasija*, Beograd 1928].
- Стевовић И., *Габријел Мије, уметност и комуникација: пловидбом кроз раздјелне*, Летопис Матице српске, год. 182, књ. 477, св. 4 (април 2006), 628–642 [Stevović I., *Gabrijel Mije, umetnost i komunikacija: plovidbom protiv razdaljine*, Letopis Matice srpske, god. 182, knj. 477, sv. 4 (april 2006) 628–642].
- Стојановић Љ., *Извештај о фототографском снимању слика српског живописа и архитектуре извршеног маја–јуна 1914. год.*, Годишњак СКА 28 (1921) 153–169 [Stojanović Lj., *Izveštaj o fotografskom snimanju starog srpskog živopisa i arhitekture izvršenog maja–juna 1914. god.*, Godišnjak SKA 28 (1921) 153–169].
- Страла С., *Галерија слика*, Годишњак СКА 37 (1929) 205–207 [Strala S., *Galerija slika*, Godišnjak SKA 37 (1929) 205–207].
- Страла С., *Орнаменти на средњовековном зидном сликарству у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 2006 [Strala S., *Ornamenti na srednjovekovnom zidnom slikarstvu u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 2006].
- Суботић И., *Милан Кашанин, европска уметност и часопис „Уметнички преглед“*, ЗНМ 16/2 (1997) 99–118 [Subotić I., *Milan Kašanin, evropska umetnost i časopis „Umetnički pregled“*, ZNM 16/2 (1997) 99–118].
- Суботић И., *Од музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља*, in: Музеј кнеза Павла, ed. Т. Цвјетићанин, Београд 2009, 6–57 [Subotić I., *Od muzeja savremene umetnosti do Muzeja kneza Pavla. Aristokratizam, profil visokih vrednosti, politička volja*, in: *Muzej kneza Pavla*, ed. T. Cvjetićanin, Beograd 2009, 6–57].
- Татић Ж. М., *Извештај о екскурзији у Марков Манастир*, Годишњак СКА 33 (1925) 214–216 [Tatić Ž. M., *Izveštaj o ekskurziji u Markov Manastir*, Godišnjak SKA 33 (1925) 214–216].
- Татић Ж. М., *Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре: Дело илустровано са 197 слика и цртежа у тексту 2 табле ван текста и 27 заглавља и иницијала комбинованих од стране писца*, Београд 1929 [Tatić Ž. M., *Tragom velike prošlosti. Svetogorska pisma i monografske studije stare srpske arhitekture: Delo ilustrovano sa 197 slika i crteža u tekstu 2 table van teksta i 27 zaglavlja i inicijala kombinovanih od strane pisca*, Beograd 1929].
- Татић Ж., *Историјска збирка*, Годишњак СКА 34 (1926) 333–345 [Tatić Ž., *Istorijska zbirka*, Godišnjak SKA 34 (1926) 333–345].
- Томић Г., *Рада на формирању средњовековне збирке у Народној музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема*, ЗНМ 11/2 (1982) 235–255 [Tomić G., *Rad na formiranju srednjovekovne zbirke u Narodnom muzeju od 1921. do 1935. godine (za vreme uprave V. Petkovića) – u svetlu muzejsko-konceptijskih i dokumentaciono-konzervatorskih problema*, ZNM 11/2 (1982) 235–255].
- Трговчевић Љ., *Добројвори Београдског универзитета*, in: Добројвори Београдског универзитета, каталог изложбе, ed. М. Шупут, Т. Бошњак, Београд 2005, 15–37 [Trgovčević Lj., *Dobrotvori Beogradskog univerziteta*, in: *Dobrotvori Beogradskom univerzitetu*, katalog izložbe, ed. M. Šuput, T. Bošnjak, Beograd 2005, 15–37].
- Ђоровић В., *Народни музеј у 1926. години*, Годишњак СКА 35 (1927) 321–323 [Đorović V., *Narodni muzej u 1926. godini*, Godišnjak SKA 35 (1927) 321–323].
- Филиповић Д., *Лука Ђеловић (1854–1929): велики добројвор Београдског универзитета*, каталог изложбе, Београд 2004 [Filipović D., *Luka Čelović (1854–1929): veliki dobrotvor Beogradskog univerziteta*, katalog izložbe, Beograd 2004].
- Челинговров А., *Праисторијска налазишта у Бугарској*, Старинар 1 (1907) 1–24 [Čelingerov A., *Praistorijska nalazišta u Bugarskoj*, Starinar 1 (1907) 1–24].
- André M. et al., *Publications, Revue des études slaves*, 2/1–2 (1922), 167. Dr. Vlad. R. Petkovic, *Manastir Studenica (Collection du Musée national. Monuments serbes II)*, Échos d'Orient 146, 1927, 203–204.
- Bandović A., Mitrović J., *Od muzejskog poslužitelja do kustosa: 90 godina od smrti Ante Mudrovića*, Etnoantropološki problemi 10/3 (2015) 769–773.
- Chatelain E., *La Photographie dans les bibliothèques*, Revue des bibliothèques 1 (1891) 225–241.

- Couson D., *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet*, Louvain 1986.
- Couson-Desreumaux D., *Gabriel Millet*, Ниш и Византија 4 (2006), 29–58.
- Fratelli Alinari: *fotografi in Firenze: 150 anni che illustrarono il mondo, 1852–2002*, Catalogo della mostra, a cura di A. C. Quintavalle, M. Maffioli, Firenze 2003.
- Grabar A. et al., *Catalogue des négatifs de la Collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*, Paris 1955.
- Grabar A., *Gabriel Millet (1867–1953)*, Annuaire de l'École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses, 1954–1955 (1953) 11–20.
- Hamann-Mac Lean R., Hallensleben H., *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1963.
- Krumbacher K., *Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 9 (1906) 601–659.
- Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, *Markov Manastir (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes III)*, Échos d'Orient 146 (1927) 204–205.
- Lepage C., *Gabriel Millet, esprit élégant et moderne*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 149/3 (2005) 1097–1110.
- Millet G., *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.
- Millet G., *La collection chrétienne et byzantine de l'École des Hautes Études*, Annuaire de l'École pratique des Hautes études, Section des sciences religieuses, année 1902–1903 (1903).
- Millet G., *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Album présente par A. Frolow, I, Paris 1954; II, Paris 1957; III, Paris 1962; IV, Album présente par T. Velmans, Paris 1969.
- Millet G., XII. *Christianisme byzantin et archéologie chrétienne*, École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses. Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice 1906–1907 et le programme des conférences pour l'exercice 1907–1908 (1906) 51.
- Petković S., *Petković Vladimir R.*, ELU III, 662.
- Petković V. R., *La peinture serbe du moyen âge* I, Beograd 1930; II, Beograd, 1934.
- Photographie des manuscrits des bibliothèques publiques*, Bibliothèque de l'école des chartes 65 (1904) 308–309.
- Preradović D., *Contribution de Gabriel Millet à l'étude de l'art Serbe*, in: *Mount Athos during the Years of Liberation*, 7th Scientific Conference, Mount Athos Center, Thessaloniki 2013, 407–415.
- Sévérien S., *St. Stanojevic, L. Mirkovic, Dj. Boskovic, Le monastère de Manasija (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V.)*, Échos d'Orient 154 (1929) 251–252.
- Stevović I., *Gabriel Millet and serbian medieval art*, предговор фототипском издању G. Millet, *L'ancien art serbe: les églises*, Beograd 2005, V–XVII.
- Unat E. K., *Cholera epidemics in the Ottoman Empire during 1910–1913. and relevant events*, Yeni Tip Tarihi Arastirmalari 1 (1995) 55–65.
- Trutat E., *La Photographie appliquée à l'archéologie, reproduction des monuments, oeuvres d'art, mobilier, inscriptions, manuscrits*, Paris 1879.

Research and photographing of medieval monuments under the auspices of the National Museum in Belgrade to 1941

Dubravka M. Preradović
Lyon, France

The appointment of Mihailo Valtrović to the position of the Director of the National Museum in April 1881 marked the beginning of a new chapter in the development of this institution. During his 25 years in office (1881–1905), the problem of the museum's premises was resolved; its internal organization was established by introducing departments; its collection was significantly expanded and the Museum was opened to the public. In 1897 the National Museum finally managed to procure a camera for photographing both museum artifacts and monuments on the field. Although unable to personally continue his systematic research of medieval churches and monasteries in the field, Valtrović managed to secure institutional and financial support for the next generation of researchers who succeeded him in this task. The most notable among them was Vladimir R. Petković, who was appointed Assistant to the director of the National Museum in late 1905, after having completed his doctoral studies in Germany. It was Petković who was the first conservator of the Department of Byzantine Art of the National Museum and continued the systematic research of medieval monuments in the field, introducing a modern scholarly approach. Miloje Vasić, the Director of the National Museum at the time, and Petković highlighted the importance of fieldwork and academic research. Owing to their efforts, the publication of the journal *Starinar* was continued after a ten-year-long hiatus. In the following

years, the journal published numerous – often pioneering – studies and scholarly contributions by Petković.

A favorable circumstance for young Petković was the fact that Gabriel Millet (1867–1953), the reputable French Byzantinist, arrived in Serbia in 1906 to study medieval monuments. During his three-month-long mission, the French researcher studied churches and monasteries on the territory of Serbia, Old Serbia and Macedonia and collected evidence for his notable book *L'ancien art serbe. Les églises* (Paris 1919). The photographs made on this journey greatly expanded the Christian and Byzantine Collection (Collection Chrétienne et Byzantine) founded by Millet a few years earlier at the École des Hautes Études in Paris. The French scholar was accompanied on his journey through Serbia by Petar Popović, an architect from the Ministry of Construction, and Vladimir Petković. Gabriel Millet's rich experience in fieldwork left a strong impression on Petković, who noted in his report from the expedition: "Following the example of the École des Hautes Études in Paris, which so far has the largest collection of reproductions of Byzantine art monuments, our museum could lay the foundations of a collection of photographs. On one hand, this would facilitate the study of our art monuments; on the other hand, it would preserve these monuments for posterity."

The foundations of the collection of photographs he had envisaged were laid in the following year (1907),

when Petković had the opportunity to begin research of the architecture and wall paintings of the Žiča Monastery. In line with the department's program, during the research of Žiča, the groundwork for establishing another important collection of the National Museum was begun: the collection of fresco copies, which was established in the years after World War I. With the exception of 1909, intensive research and photographing of churches and monastery on the territory of Serbia went on until 1912, when it was interrupted by Petković's conscription into the army. Around 30 churches and monasteries were studied and photographed in four campaigns. As this research provided an insight into the state of preservation of the monuments, the museum initiated the construction of protective roofs over Rudenica and the church of the Gradac Monastery.

Unfortunately, a part of the museum collection including the fragile photographs on glass plates were destroyed in World War I, as the building at Studentski trg which housed the museum collection was heavily damaged in the bombing during the first days of the war. Vladimir Petković – who was appointed director of the museum in 1919 – focused the program of the museum on researching Serbian medieval art and the creation of a medieval collection as the most important department in the museum. Despite unfavorable circumstances that the National Museum struggled with, research activities and photographing of monuments were continued in 1920 and carried on intensively until 1927, when the budget of the National Museum ceased to allocate funds for photographing and researching medieval monuments. Furthermore, in 1925 a photographic laboratory was established at the National Museum and the first color photographs were developed in the same year. Although reduced in scope, these activities continued until 1934. The redefining of the state borders after the Great War allowed research of monuments on a much wider territory than was the case before 1914 and it was now possible to carry out research in Sanjak, Kosovo and Metohija, Macedonia and Montenegro. Besides Petković, other employees of the National Museum also took part in its numerous research activities: curators Lazar Mirković, Žarko Tatić, and Djordje Mano Zisi; museum technicians and photographers Ante Mudrović, Jakov Pavelić and Vladimir Petropavlovski; painters Svetislav Strala and Paško Vučetić, as well as other contemporary scholars of medieval heritage. Owing to the initiative or support of the National Museum, academic research was carried out by Miloje Vasić at the Studenica Monastery; Dragutin N. Anastasijević, the founder and first lecturer at the Department of Byzantine History, and the historian Vladimir Ćorović at the foundations of Stefan Nemanja in Toplica and Kuršumlija. Under the patronage of the National Museum and accompanied by a photographer employed by the museum, Milan Kašanin studied Bela Crkva Karanska, Dobrun, Mileševa, the church at Drenova, the Pustinja Monastery, Ivanje and Kruševo; the following year, the museum's support allowed Vladimir Ćorović to carry out research at Žitomisljić. In 1927 Milan Zloković, architect and teaching assistant at the Faculty of Technical Sciences, studied Gradac, while Djurdje Bošković, architect, examined Manasija, Rudenica and Banjska. Besides academic challenges, the researchers faced many obstacles in their travels and fieldwork, as evidenced by extant archival material and their memoir accounts.

The results of their research were regularly published in academic publications. The publication of the journal *Starinar*, discontinued in 1911, was re-launched in 1922. Most of the studies published in this academic periodical in the following years were authored by the experts employed at the National Museum. Notably, in 1922 the Museum launched the series *Serbian Monuments*, which by 1934 published seven remarkably important monographs. The first publication in the *Serbian Monuments* series was a monograph on Ravanica by Vladimir R. Petković. In addition to the monograph on Ravanica, the remaining publications included monographs on Studenica, Marko's Monastery, Kalenić and Manasija, as well as two albums of Serbian medieval painting. Besides the dedication of the experts of the National Museum to the study of medieval monumental heritage, another favorable circumstance was the fact that from the second edition onwards the *Serbian Monuments* series was funded by the Mihajlo Pupin Fund, which Pupin, a professor at the Columbia University in New York City, founded in 1923 at the National Museum. In 1932, the Fund was renamed the Mihajlo Pupin Foundation and a million-dinar donation was allocated by the founder for "the publication of Serbian antiquities and the occasional purchase of works by Serbian artists for the National Museum." Following Pupin's wishes, his Foundation was transferred to the jurisdiction of the Serbian Royal Academy in late 1934.

In March 1935 the Museum of History and Art (as the National Museum was called at the time) was merged with the Museum of Contemporary Art to form the Prince Paul Museum, which was housed at the adapted premises of Novi Dvor (New Palace). Petković was dismissed and replaced by Milan Kašanin as the director of the newly established institution. In line with the new policy pursued by the museum, its management wanted to create a large centralized photo archive of all relevant art monuments in the country, but was not interested in researching these monuments. All photographing activities were performed by the art handler of the Prince Paul Museum, who was only occasionally accompanied on his travels by Đorđe Mano Zisi, the curator of the medieval and historical collection. The last photographing session took place at the Dečani Monastery in the fall of 1940.

In the period from 1907 to 1940, over 300 sites were studied and photographed on the territory of Serbia, Kosovo and Metohija, Macedonia, Montenegro, Herzegovina, Dalmatia and Mount Athos. The research was mainly focused on the architecture and wall paintings in medieval churches, but also included works of applied art preserved in treasuries (primarily at the monasteries of Fruška Gora) and the manuscript heritage. Systematic field research provided an important starting point of desk scholarship, as well as the necessary groundwork for the preservation and restoration of architecture and wall paintings. A number of treatises and monographs, along with the collection of publications in the *Serbian Monuments* series, laid a sound foundation for a critical and scholarly approach to the study of Serbian medieval heritage. The collection of photographs on glass plates kept at the National Museum of Belgrade includes over 7,500 photographs. As these plates have preserved a lot of now illegible or destroyed data, the collection provides an indispensable tool in the study of Serbian medieval art, just as Vladimir Petković believed it would when he initiated its creation more than a century ago.

